काव्य प्रकाश: टीका =

सुबोधिनी संवलित

न. ४५

सं. ४८७१-१
का. प्र. कोश:
(प्रदीपोद्योत टीका)
११८ पत्राणि
[illegible]
[illegible]
सं. १९२-८ [illegible]

का॰प्र॰ ॐ श्रीगणेशाय नमः ॐ सोनोदेव्याः प्रथमतन
१ यः केशवस्यात्मजन्मा श्रीगोविन्दो रुचिकरकवेः स्ने
हपात्रं कृतीयान् श्रीमन्नारायणचरणयोः सम्य
गाधाय चित्तं नत्वा सारस्वतमपि महः काव्यतत्त्वं व्य
नक्ति १ वचनसन्दर्भविशेषरूपस्य ग्रन्थस्य प्रारि ईप्सितग्रंथैतेन
प्सितत्वेन स्तोतुमुचितायाः सेव्यमानायाश्च वाग्दे
गा दे वी
स्यापरूपां ३ व्याआस्पदभूतां कवि भारतीं तदभिन्नत्वेनाध्यव
सितां प्रारिप्सिते प्रतिबंधकदुरितशांतये ग्रन्था
कृत्स्तौति नियतिकृतनियमरहितां ह्लादैकमयी
म नन्यपरतन्त्राम् नवरसरुचिरां निर्मितिमादधती
भारती कवेर्जयति १ नियम्यतेऽसारभाद्याधर्मा
ऽनेनेति नियतिः रसाद्याधारताः प्रयोजकत्वादिरूपो धर्मो

ऽहत्वं वा ह्लादैकमयीमिति ह्लादेन एकमयीमेक
स्वभावां ह्लादमात्रस्वभावामिति यावत् अनन्य
परतन्त्रामिति कवेस्तत्प्रतिभायाश्चान्यायत्तात्म
ऽधीनत्वाहितत्वम्ः नः परस्तदाऽऽयत्तत्वरहिताम् परतन्त्रशब्द एवा
यत्तवचनघनिकाश्रित नवरसरुचिरामिति कर्म
धारयः वृत्तौ षड्रसानच हेयत्वेनोक्तिः व्यतिरेकश्च
यद्दर्शनात् नैवं हृद्यैवनोऽपि हेतूपदर्शनेवैय
र्थ्यम् नैक्तिकादिसाधारणो षड्रसैकरूपलादिहिताय
तोऽनेन च हृद्यैवति न दर्प्पत्वात् अत्र त्रीया
तत्स्वरूपएव न चैवं नवरसीनिरूपप्रसंगः विगु
णासचिवहृत्यादिवद्वृत्त्युपपत्तेः नचवृत्तिविरोधः
ग्ला निर्मिति
नवरसरुचित्वरूपावशिष्टधर्मव्यतिरेकत्वात्पर

नत्वषड्रसेत्यनेन नवत्वधर्मव्यतिरेकः हृद्यैवेत्यनेन केवलहृद्यत्व
धर्मव्यतिरेकः एष व्यतिपाठते

इष्टैवेत्यत्रैवकारार्थ=१
=षड्सान्नवहृद्यैवतैरितिइति=२

का॰ प्र॰ सैषु नवत्वाभावेन अयोगव्यवच्छेदि हृद्यत्वप्रयो-
२ जकत्वविरहेणाचेति वृत्तिप्रतिपाद्यत्वात् अत्रनि-
र्माणाव्यतिरिक्तसुखेन चकसुखान्का विभारत्याव्य-
1 तिरेकालंकारो व्यङ्ग्यः नन्वाह नियतेः शक्त्यानि-
यतरूपा सुखदुःखमोहात्मकसत्वरजस्तमोलक्षण
गुणत्रयात्मकत्वाद्विश्वस्य सुखदुःखमोहस्वभावा
परमाण्वादियत्समवायिकारणांतैयष्वाः स्यन्दः दी
नतत्र स्थिति सहकारिपरतंत्रा मधुरादिषड्रसा न च तव
मनोरमैव तैः निर्मितत्वादि सादृश्यवतोचन्द्रलोका
निर्मितिरिति सुप्रसिद्धमेव एतद्विलक्षणा नियति-
कृतनानियमराहित्वादिधर्मवत्वेन कविभारती
निर्मितानिर्दिष्टेति व्यतिरेको व्यतिरेकः यदेनाहपरा
२

धर्मशालिनीकृत एव जयति उत्कर्षैरावर्जन तु
त्यर्थः नत्ववर्जनामित्यर्थः तथा सत्युत्कर्षस्या
सिद्धत्वेन नमस्कारादेरपकारानुपपत्तेः तन्नेत्याह
श्रेयस्करकर्मणि प्रवृत्तावतामिष्टदेवताप्रणतिरवश्यं
इष्यते युक्तिमती च तदनन्तरं स्तुतिमात्रमाचरणा
यत्नहेतुत्वात् तदवलेपादहानार्था उभयथाप्यनव
धेयवचनताप्रसक्ता अथ प्रकृते वचनात्किं स्तुतिनिबन्धो
पनिबद्धा विशेषाभावात्सैव किं नोपनिबद्धेति चे प्रणातिरेक
त् उच्यते न खलु नतिमात्रोपनिबन्धे स्तुतिर्निवा
ह्या भवति स्तुतिनिबन्धे त्वर्थान्नतिरपि सिद्धैव यः
तो जयत्यर्थेन वक्रोक्तिविषयस्य च बोधः शब्दान्नमस्का
रश्चार्थात्प्रतिपन्नेनैतेनतातिशयप्रणतिर्लभ्यते

न्यूनाधिकत्वविशेषात् = २

नमस्कारं श्रीगं नत्वाक्षेपलम्भम् = १
काव्यतत्त्वशिक्षाबोधवैवनाविशेषः = ५

का॰प्र॰ यत्तु नमकाव्यन सिद्ध्यैव्यंङ्ग्य प्रदर्शयति जया
२ न्यर्थेन चेत्यादीति तन्यवना रयाम् तदुक्तं प्राग
मरूपव्यंग्यस्यानतिशायितत्वेन ध्वनित्वाप्रयोज
४ कत्वोत्तदर्थं चातिशायिनो व्यतिरेकालंकारस्ये
वोपन्यासो चित्यात् इति ३ इहाभिधेयं प्रयोजनरूपम
गिनः काव्यस्य फलेन सफलतामिति प्रेक्षावत्प्रवृत्त्य
र्थं प्रतिपादयितुमाह काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यव
हारविदे शिवेतरक्षतये सद्यः परनिर्वृतये कान्ता
सम्मिततयोपदेशयुजे २ इह कृतवित्युजश
ब्दाभाविकवताः काव्यं लोको नर वर्णनानि गु
णस्वरूपकर्मकेरसा धारराजादिहवरानात्मकं
कर्मतत्र कवेस्तावत्कालिदासादीनामिव यशः

श्रीहर्षादेरपादानामव्रातुकादीनामिव धनं राजादिगतोचिताचारपरिज्ञानम् मयूरशर्मादीनामिवानिष्टनाशं धनं करोति सहृदयस्य तत्काव्यश्रवणानन्तरमेव सकलप्रयोजनेषूत्तमं स्थायिभावास्वादनसमुद्भूतं वेद्यान्तरसंपर्कशून्यं रसास्वादरूपमानन्दं राजादिगतं समुचिताचारपरिज्ञानम् रामादिवद्वर्तितव्यं न रावणादिवदित्युपदेशं च निर्मिमीते काव्यास्वादनकाले कवेरपि स्वहृदयानन्दः पानकवाद्रसास्वादः ननु उपदेशार्थं नीतिशास्त्रादयः सन्ति किं तत्काव्येनेत्यत उक्तम् कान्तासम्मिततयोपदेशः सन्त्रिविधः प्रभुसम्मितः सुहृत्सम्मितः कान्तासम्मितश्च तत्राद्यः शब्दप्रधानो वेदादिः शासनप्राधान्येन विधिलक्षणः सहितप्रभुरिव त्वमेवं कुर्विति समाज्ञापयति तत्त्वञ्चानियुक्ताः सन्ध्या

का॰ प्र॰ कल्पनायां निष्फलेऽपि प्रवर्त्तते द्वितीयस्तु पर्यन्तान्यर्थवान् सि
४ द्धार्थरूपः प्रारोति हासादिः स हि सहृदय एवं कृते रसमि
५ मुं भवत्येवं कृते इदमानि रमित्येतावन्मात्रं बोधयति न र
त्वादास्वादयति तृतीयस्तु ताभ्यां विलक्षणो रसप्रधानः
काव्य लक्षणः स हि रसाङ्गभूतो यो व्यापारो विभावा व्यापार
दिसंयोजनात्मा व्यञ्जनारूपो वा तेन निष्पाद्य रसादिव्यक्ति
निष्पादकतया शब्दार्थयोर्गुणत्वाद्रसस्यैव प्राधान्यम्
तत्वे॰ स च कान्तासम्मितोपदेशं करोति तेनैव कुत्र भवति ये
सुकुमारमतयः सुखस्वभावा राजकुमारादयो नीरसेनी
तिशास्त्रे प्रवर्तयितुमशक्याः तान् काव्यं कान्तेव सरसतापाद स्ता
नेनाभिमुखीकृत्योपदेशं ग्राहयति गुडजिह्विकया पि
मूतिबोधधम् यदाहुः स्वादुकाव्यरसोन्मिश्रं शास्त्रमप्यु

पञ्चज्ञतेप्रयमालीवमघवः पिवन्तिकटुमेयजामिति वत्त
एतावदिष्टसाधनंकाव्यमनलदृढरूपादयैः नन्वेवमाभि
धेयोकिमायात्तम् किंच हैतूंमहात्याानन्दुपादानंकार्यंस्यादि
त्याशंकायांकाव्यज्ञाशिक्षात्मरूपतयाकाव्यांगत्वंग्रन्थस्यप्र
तिपादयन्नेवकारणान्तरमाह शक्तिर्निपुणतालोकशास्त्र
काव्याद्यवेक्षणात् काव्यज्ञशिक्षयाभ्यासइतिहेतुस्त
दुद्भवे १ शक्तिःकवित्ववीजभूतोदेवताप्रसादादिजन्मा
संस्कारविशेषः प्रतिभाव्यपदेश्यः तेस्याःकारणतायां
किंमानमितिचेत् निपुणतादिकारणान्तरसद्भावेप्यनु
पहसनीयकाव्यप्रसरस्यकार्यस्यव्यतिरेकः सत्वविशेष
स्यकाव्यप्रसरस्याविशेषणास्यानुपहसनीयत्वस्यवाव्यति
रेकात्सवत्रैवाविशिष्टः नचैवकारणान्तरंकिंविदायात्तनन

१ तन्तुकार्ये=२
(काव्यज्ञशिक्षायिकाव्येहेतुः=४)

निपुणतादिसत्त्वेपि प्रतिभांविनाकाव्यप्रसरोनभवतिकाव्यप्रसरेपिअनुपहसनीयतानभवति
प्रसरयोरनुपहसनीयत्वोपहसनीयत्वयोः ... काव्यप्रसरस्याभावात्=१

कारणा=१ विशेषणार्थे हेतौ=१

का॰ प्र॰ शक्तिरिति वाच्यम् प्रसिद्धातिरेकिणोत्र नेष्टत्वो शक्तिव्यपदे
५ शात् लोकः स्थावरजंगमात्मकलोकवृत्तम् योगादुपचा
(स्थावरजंगमात्मकलोकोधर्मिमात्रं=२) राद्धर्मिमात्रपरामर्शस्य कृत्यनापायकत्वात् शास्त्रं
छन्दः स्मृतिकाव्यं महाकविप्रणीतं रघुवंशादि आदिग्रहणा
दितिहासादिः तेषां विमर्शेना व्युत्पत्तिनिपुणता काव्य
ज्ञशिक्षा काव्यं कर्तुं रसानुगुणतया प्रबन्धादौ घटयितुं
च ये जानन्ति तदुपदेशः तथा करणे योजने च पौनःपुन्येन
प्रवृत्तिरभ्यासः इति शक्त्यादिमिलितोपस्थापनाय श्रत्यपा
नेष्टत्वं यथ्यमेव स्यात् तथा च काव्यस्योद्भवे उत्पत्तौ तत्
या कारणानां मिलितानामुपधानं दण्डचक्रादीनामिव घटे
न तु मिलित विनकरणीतेव त्रिभ्रमः कर्तव्यः एवं कारणमुक्त्वा
काव्यस्य लक्षणामाह तद्दोषौ शब्दार्थौ सगुणावनलंकृती

पुनः क्वापि निर्दोषत्वादिविशेषणविशिष्टौ शब्दार्थौ त
त्काव्यमिति व्यवहर्त्तव्यम् गुणस्य रसनिष्ठत्वेपि गुणाभिव्यं
जकपरं गुणपदम् नन्वनलंकारेतिव्याप्तिः सालंकार
त्वविशेषणानुपादानादिति न वाच्यम् पुनः क्वापीत्य
नेनैतदुक्तं यत्सर्वत्र सालंकारौ शब्दार्थौ काव्यं क्वचित्तु स्फु
टालंकारविरहेपि न काव्यत्वहानिः नचाल्पाप्यत्वादल
त्वस्य चास्फुटत्व एवाविश्रामात् नीरसेप्यस्फुटालंकारे का
व्यत्वमिष्टमेवानिरूढज्ञैः पन्थ्याः वयं तु पश्यामः नीरसस्फु
टालंकारविरहिणो न काव्यत्वम् यतो रसादिरलंकारश्च
द्वयं चमत्कारहेतुः तथा च यत्र रसादीनामवस्थानं न तत्र
स्फुटालंकारापेक्षा अत एव ध्वनिकारिरोक्तं रसाद्यनुगु
णार्थविशेषनिबंधनमलंकारविरहेपि छायातिशयं पुष्णाति

काव्यमितिशेषः = ५

का॰ प्र॰ मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसंभवः येनैकचुलके
६ दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ ॥ अत्र ह्यद्भुतरसानुगुणमेक
6 चुलके मत्स्यकच्छपदर्शनं । छायातिशयं पुष्णातीति नीर
सेन यदि स्फुटालंकारेण स्यात् किं कुतस्तच्चमत्कारः स्यात् च
मत्कारसारं काव्यमित्यवश्यं स्फुटालंकारापेक्षा अत्र न तत्क
तीक्ष्णः क्वापीत्यनेनाप्यस्फुटालंकारे क्वचिदेव काव्यत्वं य
त्र रसादिः स्फुटस्तत्रैवेत्यनेनैव प्रतिपाद्यते तस्मात्स्फुटा
लंकारत्वमात्रेण विशेषणम् किं तु स्फुटालंकारस्याप्यन्य
तरत्वम् नैवमपि सर्वत्रानलंकारे काव्यत्वप्रसंगो दोषाय
इष्टापत्तेः यथोदाहृते मुनिर्जयतीत्यादौ यदि त्वस्फुटा
ज्ञाज्ञेन तत्रापि न काव्यत्वं तदाऽलंकारवत्त्वसत्त्वेऽपि
दुस्तरणीयमिति स्फुटालंकारविरहे काव्यत्वं यथा यः कौमा

रहः। स एव हि वरला एव चैव तया लेचोन्मीलितमालतीस्मर
भयः प्रौढाः कदम्बानिलाः सा चैवास्मिन्नप्यापित्वस्तुरत
व्यापारलीलाविधौ रेवारोधसि वेतसीतरुतले चेतः समुत्क
ण्ठते अत्र रूपकादीनामसंभव एव असमीत्यस्यविभक्तिवि
परिणामादत्र दीपकमिति चेन्न असमीत्यस्याहमर्थकाम
यत्वात् अत्रास्मि करोमीति सरव्यरुनिवन्न क्रियापरत्वेपि
नदीपकत्वम् तद्धन्विनानांप्राकरणिकत्वान्न दीपकस्य तु
प्राकरणिकाप्राकरणिकत्वविषयत्वात् सादृश्याप्रतीतेश्च
नतुल्ययोगिता समुच्चयोपि वक्ष्यमाणलक्षणो न संभवत्ये
व अतो दृष्टान्तवानत्र हेतुः विशेषोक्तिविभावने विद्यमा
ने अपि न स्फुटे कथ्यामिति चेत् रहस्यम् विशेषोक्तिस्तावत्का
रणासत्वेपि कार्याभाववचनम् अत्र चोत्कण्ठाकारणं वरो

एककालेऽनेकक्रियावत्त्वं वक्ष्यमाणसमुच्चय = ४
वक्ष्यमाणलक्षणाहीनः = ३

पुष्कलकारणसद्भावे कार्यानुत्पत्तिर्विशेषोक्तिः = २
कारणमन्तरैव कार्योत्पत्तिर्विभावना = ३ = २

= उपमानोपमेययोरेकधर्मसम्बन्धो दीपकम् = ४
= वर्ण्यावर्ण्यानामेकधर्माभिसंबन्धः तुल्ययोगिता = ५
= वर्ण्यावर्ण्ययोरेकधर्माभिसम्बन्धः साधर्म्यम् = ६

का॰ प्र॰ ७

7

पकरणयोरुपभुक्तत्वात् नन्वत्र यद्यपि अत्रानुत्कण्ठाभावउ
त्कण्ठारूपो निर्दिष्टः एवं तथापि नानुत्कण्ठाभावत्वेन किं तु उ
त्कण्ठात्वेनैव तस्मादस्फुटत्वमस्याः यदि तु चेन्नानुत्कण्ठि
तं वेत्यभिधीयते तदा स्फुटत्वं भवेत् एवं कारणाभावे पिका
र्योत्पत्तिर्विवचनम् अत्र चोत्कण्ठाकारणोपकरणयोरनुपभुक्तता अत्रानुपभुक्तता

अत्रानुपभुक्तत्वे भावउपभुक्त ता=६ सर्वविह्वर उत्कण्ठा=६ नौ तदभावश्चोत्कं एवं यद्यपि तथापि नानुत्ताविरहत्वेनाकिं

तु तत्तारूपेणैव अभावाभावस्य तत्त्वात् अतो ऽस्याऽत्रा
प्यस्फुटत्वमेव नच सर्वत्रैव कारणाऽनन्ताभावप्रतीतेर
नन्ताभावत्वेन प्रतीतौ कथमस्फुटत्वमिति वाच्यम् विशे
षणासंगतेनैवकारणाविशेष्याविशेषणायोगव्यवच्छे
दो हि प्रत्याय्यते नत्वविशेषणाभावाभावत्वेन हत्य प
र्यवसानं तु तत्रेत्यस्फुटत्वमेव रिवंविशेष्यासंगतता

विशेषणाभावाभावे = ५

वकारेण विशेष्याभिन्नो विधेयमरणाभाव एवनान्यत्रत्या
प्रतीतिं किं तु विशेष्यसमायोगाभाव इति द्रष्टव्यम् अत एव
शंखः पाण्डुर एवेति पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ नापाण्डु
रोनान्यो धनुर्धर इत्यादिः क्रमाद्विनस्फुटत्वात् पर्यवसुज्यते
दुष्प्राप त्वन्यस्य त्वत्पुरुष एव नलम्ननान्येन केनचित्
इति अन्यप्राप्तिरकार्तित्तव स्यादिति अनयोरस्फुट
त्वसंदेहरूपसंकरोप्यस्फुट इति विभावनीयम् अंगापूर्त
परसस्यसत्वाद्रसवदलंकारः स्फुट एवेति चेन्न रसस्यात्र श्लोके = ८
प्राधान्यात् अप्राधान्य एव तस्यालंकारत्वेनापगमात्
अर्वाचीनानां पर्यायोक्तस्य काव्यलक्षणे काव्यलक्षणां
निर्विषयं प्राय रलाविषयवास्यात् घोषाराणां कुर्वीरत्वात् ते
हादकं रसात्मकं काव्यमिति लक्षणोत्पादकदोषरसान्वेष

का० प्र० काव्यत्वमस्त्येव परं त्वपकर्षमात्रम् तदुक्तं कीदृगविद्र
८ रत्नादिसाधारणकाव्यता इत्येवमभिमतायत्वरसाद्य
नुगमः स्फुटयति एवं चालंकारादिसत्वेऽपकर्षमात्रम्
४ नीरसे तु चित्रे काव्यव्यवहारो गौण इत्याहुः अन्ये पुनस्त्र
भेदानत्रतत्तूर्णानि चाहरुत्तममतिशायिनि व्यंग्ये वा
वाच्याद्ध्वनिर्बुधैः कथितः ४ इदं काव्यं वाच्यादतिशायि
न्याधिकचमत्कारिणि व्यंग्ये उत्तमम् घटादिभिः पदैः स्फो
टरूपशब्दब्रह्म व्यज्यते तस्माद्ध्वनिव्यंजकादर्थप्रत्ययः ता
दृशस्य स्फोटव्यंजकस्य घटादिशब्दस्य ध्वनिरिति संज्ञेति वै
याकरणाः ज्ञानासिद्धान्तानुसारिणः अतः प्रधानीभूतव्यंग्य
व्यंजकस्य धर्मत्वात् गुणीभूतवाच्यव्यंग्यतद्व्यंजकैः त त
मस्य शब्दार्थयुगलरूपस्योत्तमकाव्यस्य बुधैर्ध्वनिः पंडि
८

मेर्ध्वनिरिति संज्ञाकृता यथा निःशेषच्युतचंदनं स्तनत
टं निर्मृष्टरागोधरो नेत्रे दूरमनंजने पुलकितातन्वीतदेवं
तनुः मिथ्यावादिनि दूति बांधवजनस्याज्ञातपीडागमे
वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्यांतिकम्
१ अत्र तदंतिकमेव रंतुं गतासीति प्राधान्येनाधमपदे
न व्यज्यते नन्वत्र मुख्यार्थबाधाद्विपरीतलक्षणायां तद
न्तिकमेव गतासीति लक्ष्यमेव व्यज्यते न तु व्यंग्यम् अत्रान्य
थास्तु हेतोरित्यादिस्वरूपमारालक्षणामूलव्यंजनोदाहर
णेपि विपरीतलक्षणा न स्याद्विशेषाभावादिति अत्र के
चित् सत्यमत्र विपरीतलक्षणयाप्तिगुप्यस्तु तदंतिकमेव
गतासीत्यत्र लक्ष्यतु इति विशेषकल्पनयैव योजनीयः व्यज्य न
ते इति तिरस्कारमित्यनेनैवाभिधीयत इत्याहुः परमार्थतस्तु न

का.प्र. खलु मुख्यार्थबाधायोग्यत्वस्वरूपस्य लक्षणाबीजम् किन्तु
६ ज्ञातत्वस्य च यत्र मुख्यार्थादेः प्रसाध्यकामुकादिसंभोगः
प्रमाणान्तरेणाप्रतीतः प्रतीतिमुपगतस्तत्र मुख्यार्थबाधल धा
लक्षणा तदभिप्रायेणावसाहितीत्तहिहरुहसन्नुपक्रान्तवक्तुना
मित्युदाहृतम् यत्र तु प्रमाणान्तरेणानन्तत्वापकमेव तत्रापि
तद्वाक्यजनितप्रत्ययमहिम्नैव तत्तत्प्रत्ययस्तत्र कथं ल
क्षणा बाधाभावात् उत्पन्नेऽपि वाक्यार्थबोधे भवन्नपि बा
धो गतं किंचित्कर एवं तदभिप्रायेणावापीस्नानमित्युदाहृतम्
अत एवोक्तमधमपदेन काव्यतद्युक्तिः अत एव च यत्र मुख्या
र्थतादृशत्वेन प्रमाणान्तरेणावगतत्वं तत्राहितोत्पादोऽवि
परीतलक्षणा व्यंग्यार्थप्रतीतिर्वा वापीस्नानमित्यादौ तु
बाधानवतारेऽपि अधमपदार्थपर्यालोचनया यत्रोक्तं व्यंग्यं

9

प्रतीयन्त एवेत्येवं प्राधान्यमधमपदस्य अस्मात्कोहिं
तीनापदोयादिव्यंजनातदालक्षणामूलैव वापीस्नातु
मित्यादौक्तनातीयमः अताद्दशीगुणीभूतव्यंग्यव्यंग
त्कमध्यमम् अताद्दशिवाच्यादनातिशायिनि अतिशायि
नचमत्कारानाधायकेव्यंग्यमध्यमंकाव्यंतद्गुणी
भूतव्यंग्यकापितामित्यनुपपन्यत्ते अत्रव्यंग्यपेस्फुटव्यंग्ये
इत्यर्थः नेननाधमकाव्यातिरिक्तकेषांचिन्मतमयु
क्तम् अपूठमपरस्यागामित्यादिनागुणीभूतव्यंग्यप्र
भेदत्वेनप्रातिपादयिष्यमाणास्फुटव्यंग्यस्यासंग्रहा
पत्तेः किंत्वस्फुटतरातिरिक्तव्यंग्यप्रभेदत्वेनप्रतिपादयि
ष्यमाणास्फुटमात्रव्यंग्यम् अधमकाव्यंत्वस्फुटतरा
नाधिरह एववोति नकाचिदनुपपत्तिः उदाहरणम् ग्रामत

तरोत्तरस्या नवमंजलमंजरीसनाथकरम् पंश्यत्याम
वलिमुर्त्तिनरोमालिनामुखच्छाया १ अत्रवंजुलल्ता
गृहे दत्तसंकेतानतरुणीनिगतेतिव्यंग्यक्तसङ्घाण्डराभिलूलंत
दपेत्तयावाच्यस्यैवचमत्कारित्वात् यत्तः पश्यन्त्यानित
रांमुकुमुखच्छाया मालिनाभवतीत्यनेनदर्शनकाले
वनत्कार्यमालिन्यत्तस्यातिशयः संजन्यमानत्ताँवाच्यव
त्कारित्वनुभावत्वेनविप्रलम्भयोधकंप्रतीयत्तेइति शब्द
चित्रंवाच्यचित्रमव्यंगपत्त्व स्वरस्वच्छतम् अत्रचित्रमित्या घमम्
घ्याहार्य्यम् तेनाव्यंग्यकाव्यमवरमधमंनचित्रमिति
कथितामित्यर्थः अव्यंग्यमस्फुटत्तरात्तिरिक्तू व्यंग्यर
हितं तादृशंचास्फुटत्तरव्यंगस्तद्भावेव्यंग्यमात्राभावेवा
स्वच्छं
चित्रंउरागालंकारयोगि शब्दचित्रंयथा स्वच्छन्दोच्छला

नत्वांकृतेऽपि वितै=१

निर्मल जलप्राय देशाः दुर्विलय वेगातिशायेन

दच्छकच्छकहरच्छानेनरावच्छटाम्रच्छन्नर्मोहमहर्षिहर्ष

नाशयत उत्कार स्माता महर्षि

विहितस्नानाऽऽह्निकाऽऽप्लावयवः भिन्द्याऽद्यदुद्दारदद्

कारेउ स्था उपम

दुर्दरीदीर्घादरिद्रद्रुमद्रुह्नोद्रेकमहोर्मिमेदुरमदामन्दा (पातत्रंमेन उद्रेकस्य धिमत)

किनीमन्दतायाः १ वृत्त्यनुप्रासोऽत्रप्रधानालंकारः ननुका

व्यमेतदव्यंग्यमुच्यते मन्दाकिनीविषयायाः प्रीतेरभि

व्यक्तेः किंचनास्त्येवसत्काव्यायो यस्य न व्यञ्जकम् तत्र

तन्मन्दविभावत्वेनापीति चेत्सत्यम् किंतुतद्व्यंग्यमस्फुट

तरं यच्चात्रवचनकवेस्तात्पर्यमनुप्रासमात्रएवतस्संरभा

त तात्पर्याविषयीभूतव्यंग्याविरहवत्त्वमेवात्राऽव्यंग्यप

देनविवक्षितम् यदुक्तं ध्वनिकृता रसभावादिविषय

विवक्षाविरहे सति अलंकारनिबन्धो यः सचित्रविषयो

मतइति अत्रपक्षे मध्यमकाव्याल्लक्षणो व्यंग्यपदविवक्षि

का॰ प्र॰ नव्यंग्यपरं द्रष्टव्यम् अत्रार्थचित्रं यथा विनिर्गतं मानदमा
११ त्ममंदिराद्भवत्युपश्रुत्य यदृच्छयापि यम् ससंभ्रमेंद्रद्रु
तपातितार्गला निमीलिताक्षीव भियामरावती १ अत्रो
त्प्रेक्षार्थालंकारः परंतु रसादेकप्यं तात्पर्यविरहेऽस्फु
टतरत्वं वा तत्र ज्ञायते हयग्रीवस्य वर्णनीयतया तत्प्रभा
वस्य स्फुटं प्रतीतेः मदीयं तु पद्यमुदाहरणीयम् यथा
मध्ये व्योम्नः स्फुरति सुमनोधन्विनः शारचक्रं मंदा
किन्याविपुलपुलिनाभ्यागतो राजहंसः ग्रहच्छेदत्वरित
चरणान्यासमाकाशलक्ष्म्याः संसर्पन्त्याः श्रवणापतित
पुंडरीकं मृगांकः अत्र रूपकमप्यलंकारः तन्मात्र
तात्पर्यं न तु रसादौ इति महामहोपाध्यायश्रीगोविंद
ठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे काव्यलक्षणनिर्णयः प्रथमोल्लासः १

अथ काव्यलक्षणपदार्थेषु स्वरूपलक्षणादिभिर्विवेक्तव्ये
षु शब्दार्थयोः प्राधान्यात् प्रथमं तयोः स्वरूपं निरूप
यिष्यन् विभागमाह स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यं
जकः शब्दो न प्रसिद्ध इत्यत उक्तमत्रेति अत्रेति काव्ये
शब्दस्वरूपमप्रतिपाद्यैव लाघवादर्थान्विभजते वाच्या
दयस्तदर्थाः स्युः वाच्यादयः वाच्यलक्ष्यव्यंग्याः क्रमेणात्र
वाचकादीनामर्थाः स्युः तात्पर्यार्थोऽपि केषुचित्
६ केषुचित्रायपादिनयेषु नतु मीमांसकादिमतेष्वपि
लाघवात्पदैः पदार्थमात्रे शक्तिर्न त्वन्वयांशेऽपि गौरवा तांप
दन्यलभ्यत्वाच्च अन्वयस्तु तदंशो हि तात्पर्यार्थो
वाच्यार्थविलक्षणः शरीरमाकांक्षायोग्यता सन्नि
धिवशादपदार्थोऽपि प्रतीयते न चापदार्थप्रतीतावतिप्र

का॰प्र॰ संगः स्वरूपसन्नः शाब्दान्वयत्वस्यनियामकत्वादित्यभि
१२ हितान्वयवादिनां मतम् अन्वयरूपेवाक्यार्थेपिपदा
12 नांशक्तिर्व्यवहारेणान्वितस्यैवोपस्थानात् नत्वेवंश
क्तिग्रहणम् किंचान्वययोग्यस्याशाब्दत्वेप्यनुभवाविष
यत्वं न स्यात् तद्विषयत्वे शाब्दत्वस्यप्रयोजकत्वात्
अशाब्दस्याप्यनुभवप्रवेशेतिप्रसंगादित्यन्विताभि
धानवादिनां मतम् व्यंजकत्वं न केवलं शब्दस्य किंतु
तदर्थस्यापि तत्रापि नैकतरस्य किंतु सर्वस्यापीत्यभि
धाय द्वैविध्यमस्यिपि प्रतिपादयति सर्वेषां प्रायशोर्था
मार्गः यह
नां व्यंजकत्वमपीष्यते तत्र वाच्यस्य यथा माएघरो
उपकरणां पोखल नासीति लोयो ततः वेद किंत्तरगीत
वकरणाइं अज्जजाइ त्ति सा हिअनुमये ता भणामि किंकर
एव पव त दिने थियति
णिज्जाएमएसरा वासरो कहं अन्नवाच्येनेवार्थ्येनचवक्र
न
साधितं = २

वैशिष्ट्यात्स्वैरविरहणार्पितत्वं गृहोपकरणत्वादिना वा
च गति यंते गदि
वचयाविधेयत्वादिकं व्यज्यते लतासयपेप्या साहंन्नीस
सभगा बोणो ह! गसि मत्कते सद्भाव गेह
हिसह अरवसोरवणोहमिस्त्रासिमञ्जुकप सभावरो
के रागी प से वश्रा -गोवर ह वि वितं वश
हकोणिजसारिसंअदावुविवरिद्धअन्नमए अत्रापकारिण्यां
वा धावनाशान्मुखवार्थः श्रोत्राप्रत्यनन्तशाकत्ते इत्तिस
द्भावस्नेहकरणीयाविसद्दशमभियस्मदान ग्रान्तत्वाच्चर
णात्रूपोविपचिन्तामितिमुखाविपरीतंलदपतेद्दणरत्तेनचा
कामुकोविषयसापरा धन्यप्रकाशनंव्यङ्ग्यम् व्यंग्यस्य
या उत्पाणिध्वनिष्पंदानिःसंदाभिस्तिणीपन्नास्मिरेहए
वलाआ णिम्मलमरगअभाअणपरिट्ठिआसंरवबसठनिव
अब्बानिप्पन्दत्वेन अचत्तलंतेनानिजर्नत्वम् अतःसंको
चस्थानैमैनादिनिकयाविन्काश्चिन्सङ्क्षेनस्थानाभिला

का० प्र० १२ 13

षिणं प्रतिव्यंजनतया प्रतिपाद्यते अप्यवासिस्यन्दत्वे
नेत्राम्बुरक्ततन्तेनजनागमनाभावोतोनतवमत्रागतइति
मिथ्यावदसीतिकयाविदग्धसंकेतात्त्वंनागतोत्रहत्वा
गत इतिवादिनं प्रतिव्यज्यते एवमर्थविभज्यवाच
कादीनांस्वरूपंक्रमेणाह सारव्याप्तसंकेतितंयोर्थम त्ता
मिधत्तेसवाचकः अभिधेत प्रतिपादयतीत्यर्थः अत्र
नेतान्विशेषणान्तरवैयर्थ्यमर संकेतितंगृहीतसंकेत
म इदंचेष्टायांसाक्षादर्थप्रतिपादकायामतिव्याप्ति
वारणाय मांधुर्यादि व्यंजकस्पर्शादिवर्णेतिव्याप्तिवा
रणायवा तुचसाक्षादित्यधिकं यत्रामायत्वे चेत्यादिर्वि
देशः षयोपिसत्ताद्दशइत्यादिव्यवहितसंकेतसत्वापिदेत्यादि
योगिनिविषयेप्रतिपाद्ये चेत्यादिपदेतिव्याप्तिवारक

वेष्टायांसंकेतितार्थस्मारकत्वंमत्वत्रभावकत्वमित्यस्वर

तत्त्वाः सादाह माधुर्यादीति = ४

सशंखचक्रो हरिरिति विस्मौह रिशा तस्य शंखचक्रसंयोगे शक्तिनियमनम्

त्वात् नत्वशाकासंकेतव्यवहितसंकेतत्वात् नवमन्त्र
शक्तिरेवेति सम्यक् नद्योगितितत्प्रयोगस्यलक्षण
यैवोपपत्तेः नचसाक्षात्संकेतवानुवाचक इत्येनावति
वस्तुस्यत्वेऽभिधत्ते इत्यस्यवैयर्थ्यम् संयोगादीनामभि
धायांनियमितायांवाच्यार्थव्यंजकत्वादृष्टायामतिव्या
प्तेर्वारणीयत्वात् नचतत्स्थापितत्वान्तिव्याप्तिरेवेतिवाच्य
म् यस्यशब्दस्ययत्राव्यवहितसंकेतग्रहोयदायदर्थग्र
हेऽपयुज्यते नचतदभ्रसतदर्थवाचक इतिहिलक्षणार्थः
अप्यसंकेतग्रहस्य शाब्दसहकारितायां किंमानमिति
चेत् अगृहीतसंकेतशब्दादर्थप्रत्ययाभावः इदंच
यस्ययत्राव्यवधानेनसंकेतोगृह्यते सतस्यवाचकः इत्यादि
वृत्तिदर्शनात् संकेतविशेषणानैयासाक्षात्पदंव्याख्या
तं

का॰ प्र॰
२४

वल्लनस्तसंयोगादिनाभिधायांनियमितायांयत्रशक्यां
न्तरध्वननंतत्रवाचकत्वमाप्रसाक्षादित्यभिधानक्रियावि
शेषणंसाक्षादिति तत्रतुवाक्यार्थप्रतीतिव्यवधानेनत
स्यप्रतीतिरित्यप्रसंगः नचसंकेतितपदस्यैवार्थेलक्ष्यप्रती
तावपिवाच्यप्रतीतिव्यवधानाभावात् स्पर्शादिवर्णा
नांसाक्षादेवमाधुर्यव्यंजकत्वाच्च भास्करस्तु शब्दस्यार्था
व्यान्विताभिधानेनतत्त्वान्नत्रातिव्याप्तिर्वारणायसाक्षा
दितिविशेषणम् नचानभ्युपगमेनसाक्षात्पदमिदंचेत्संके
तितमभिधत्तेइतिलक्षणमयम् नवाच्यस्यचेष्टायामति
व्याप्तिः शब्दस्यप्रकरणादेवलाभादित्याह नतुसाक्षा
त्संकेतितमर्थमित्यादिवृत्तौसाक्षात्त्वस्यसंकेतविशेषण
तयाव्याख्यातेनविरोधाज्जुपेक्षणीयम् किंचप्रथमेमो

लक्षणो॰

संयोगादिनावाचकत्वे नियन्त्रिते वाचकप्रत्वस्य व्यंजकत्वादप्रायां = ३

घुर्यादिव्यंजकस्यघटादिवर्णोष्वत्तिव्याप्तिः नेष्टांसाहादे
वष्टंगादुरादिव्यंजकत्वात् द्वितीयंतुवाच्य एवव्यंग्यतादशायां
मतिव्याप्तेः नचतत्रैवसोपपत्तिः संकेतवान्वाचक इत्यस्यैव
तदासम्यक्त्वेनशेषवैयर्थ्यात् संकेतितत्वम्भेदो जाः
त्यादिर्जातिरेववा नन्वयंविभागोनुपपन्नः जात्यादेस्सं
केतितत्वात् आद्यसंकेतग्रहस्यव्यवहारमात्राधीनतया
प्रवृत्तिनिवृत्तियोग्यायांव्यक्तावेवतदौचित्यादितिमैव
म् किंहि व्यक्तिषुसर्वासु संकेतग्रहोव्यवहाराद्भवतयस्यां
कस्यांचित् नाद्यः आनन्त्यात् नानेपाव्यभिचारश्च सं
गात् यत्तोऽग्रहीतसंकेतगोपिंडस्यवचंदादेरपिगोप
दात्प्रतीतिः प्रसक्तोऽग्रहीतसंकेतत्वस्यतुल्यत्वात्
किंच नयत्रसंकेतग्रहस्तस्यापिप्रतीतिरिति व्यभिचारो

का·प्र· न्वयक्तौसंकेतः अथापिच व्यक्तिसंकेतपक्षेगौः शुक्लश्चलोडि
२५ त्थइत्यादिशब्दानामर्थभेदोनप्राप्नोतिएकमेवमाभूदिति
चेन्न सहप्रयोगानुपपत्तेः तस्मादुपाधावेवसंकेतः सच
15 द्विविधः स्वभावतोवस्तुवृत्तिर्घटत्वादि वक्तृयदृच्छयास
न्निवेशितोनामरूपः तत्राद्योद्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति
सिद्धोपिद्वेधापदार्थस्यप्राणप्रदोविशेषाधानहेतुश्च
प्राणप्रदत्वंचयावद्वस्तुस्थितिसंबंधित्वम् यद्यपिशुक्लत्वादे
र्नित्यत्वाभ्युपगमेगोत्वादिनासमकालमेवसंबंधित्वंतथा
पितस्यसंबंधःकदाचिदपैत्यपितुगोत्वादेरितिविशेषः
तत्रप्राणप्रदोजातिः उक्तंहि वाक्यपदीये नहिगौः स्वरू
पेणानाप्यगौः गोत्वाभिसंबंधात्तुगौरिति अस्यार्थः गौः
स्वरूपेणनगोव्यवहारस्यनाप्यगोव्यवहारस्यविषयः

गुत्वाभिसंबंधाद्गोत्वव्यवहारस्याविषयइति तत्त्यात्क्ष्मा
रा= वद्भूत्वमस्यासिद्धमिति विशेषाधानहेतुस्तुगुणाः गो
त्वादिनालब्धसत्ताकोहिवस्तुलक्षणत्वान्नाविशेष्यते
स्तु सा ध्यपूर्वापरीभूतैकदेशत्वेनाविवादितः क्रियारूपछंद
तादियदुक्तम् यावासिद्धमासिद्धावासा ध्यत्वेनाविवक्ष्यते ।
साध्यत्वक्रमरूपत्वात्सा क्रियेत्यभिधीयते इति वक्त
यदृच्छयासन्निवेशितस्तुशब्दरूपः डित्यादिशब्दानांप्र
त्यमवर्णाश्रितानुपूर्व्याकांचित्प्रकाशितमन्त्यवर्णावबुद्धावि
शेषणोपग्राह्यम् नानावर्णात्मकघटादिपदादिवर्णा
क्रमभूत्वस्फोटरूपशब्दस्वरूपडित्यादिव्यवहितोपाधि
त्वेनवक्तायदृच्छयाकल्पितानिसंज्ञारूपयदृच्छात्मकोडि
त्यादिशब्दः चराडीदासस्त्वे सत्यस्वलक्षणावबुद्धानिः

का. प्र. शेषत्वोग्राह्यं पश्यन्त जातिप्रतीत्यनन्तरं व्यक्तिप्रतीति
१८. रिति प्रतिभूत्यं च डित्थादीनां शब्दानां स्वरूपं डित्थादि
स्वर्थैकरूपाधित्वेन पदार्थोपास्थित्यनुकूलतयासंकेत्य
16 नेडपाधोनन्तरं तेषां नास्ति किंतु धर्मिमात्रं तत्र तः प्रतीय
त इति हृदयं पश्यमाह नत्वभाष्यविरुद्धं तत्र शब्दस्यैवोपा
धित्वेन व्यवस्थापनात् डित्थादिशब्दानां डित्थादित्वा
पायामिति प्रतीतेः एवं हि गौः शुक्लश्चलो डित्थ इत्यादौ
चतुष्टयी शब्दानां प्रवृत्तिरिति भाष्यकारः ननु एवं पर
मा एवादिशब्दानां जातिशब्दत्वस्यात्तिरुवा शब्दत्वपरमा
णुत्वादीनां परादत्वेन जातित्वादिति चेन्न स्वपर मो
निशब्दा एवं ते वैशेषिकनयानुसारेणानु तत्र गुणाश
ब्दव्यवहारः ननु घटादीनिष्ठानां शुक्लादिरूपाणां ड

ते डुलादिनिष्ठानां पाकादिक्रियाणां च भेदस्य प्रत्यक्षत
तः सिद्धत्वात्तत्संकेतपक्षेऽपि दोषः समान इति चेन्न न
गुडादीनां स्वरूपेण एकरूपाणामाश्रयभेदाद्भेदः खलु न
ते यथा एकस्यैव कम्बुवस्य खड्गमुद्गराद्याघातसम्बन्धभेदान्न भेदइतलक्ष्यते ४
अपरे हि हिमपयःशङ्खादिशुक्लादिगुणाः परमार्थ
तोऽभिन्ना एव पाकाद्युत्करूपेण स्वरूपाममनुत्पन्नामिति प्रती
तेः न चेयं भ्रान्तिर्बाधकाभावात् न चान्यादविनाशौ
च समवायस्य प्रतीयेते इति युक्तम् तदनुग्रहत्वात्
न स्याच्चानुगत शुक्लत्वयानुरोधेन तत्रापि शुक्लत्वजातिः
लाघवाच्च तत्रैव संकेत इत्युपेयम् एवं गुडत्वडुलादिष्वपि
पाकत्वादिकम् तथा तारत्वादिविरुद्धधर्माध्यासाद्धात
दृष्टान्ता उदीरितो डित्थादिशब्देष्वपि तस्याघर्षेष्वपि वालाद्य

त्वा
का॰प्र॰ वस्यापरिणामनानापरिणामरूपविरुद्धधर्माध्यासाड्डि
२७ त्थडित्यादिकं जातिः सैव घडित्थादिपदशक्या एकत्वा
दित्यंगीकर्त्तव्यम् एतेन बालवृद्धशुकाद्यवस्थाशरीरेषु डि
17 त्थादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्ततानभिधानेन डित्थाद्यपर्यवाडि
त्थत्वादिकमस्तीति व्याख्यातम् एवार्थेन वाशब्देन
विनि वशब्दस्य स्थाने यत्र सर्वत्रैव वाच्यैकसामान्यम
स्तीत्यत्र न शब्दाकृतौ तात्पर्यम् अप्यवाभाव्यकारमते डित्था
दिशब्दस्त्वोपाधिरिति तन्मतेपि शब्दस्य नानात्वाद्वृत्ति
पृथक्त्वानि २ वशावयोगीकार्येति न तत्तात्पर्यम् तस्मादस्
वशब्दानां जातिरेव संकेतितविषय इत्याहुः येषाम
तेसंज्ञाशब्दानां शब्दौ नोपाधिः तेर्भिमावमननीति तेषाम
तेऽत्रास्मिन्मते चकाराकाशादिशब्दानां कथ्यं जातौ संकेत
किं तत्रोध

इतिचिंत्यम् नैय्यायिकादयस्तु नव्यक्तिमात्रम् नवा
जातिमात्रंशक्यम् आद्ये आनंत्याद्व्यभिचाराच्च अंत्ये चा
व्यक्तिप्रतीत्यभावप्रसंगात् नचाक्षेपाद्व्यक्तिप्रतीतिः
तस्माद्विशिष्टएवसंकेतः नचानंत्यादशक्यत्वाद्व्य
भिचारोवा गोत्वादिसामान्यलक्षणाया सर्वव्यक्तीना
मुपस्थितौ सर्वत्रसंकेतग्रहणसौकर्यादित्यातिशे
ने सौगतास्तु व्यक्तावानंत्यादिदोषाज्जात्यभावस्यचदे
शकालाद्यननुगमाभावात्तदनुगतोपायमतदपोहेनो
संकेत इत्यादिमतानिप्रकृतानुपयोगान्नस्वकृताद
र्शितानि ननुवाच्यलक्ष्यव्यंग्याः पदार्थाः इतिविभा
गोनुपपन्नः मुख्यत्वेनप्रसिद्धस्यलक्षणीयस्यापिभावा
दित्याह समुख्योर्थस्तत्रमुख्योव्यापारोस्याभिधो

का·प्र
२८ यते स्वात्मसंकेतेन एवार्थो मुख्यत्वेन प्रसिद्ध इत्य
र्थः कथमसौ तथैवान्यत्राह नत्रमुख्यो व्यापारोस्या
भिधोच्यते अस्य शब्दस्य तत्रार्थे योभिधारूपो व्याप
18 रः स मुख्यो यत उच्यत इत्यर्थं अभिधाव्यवहारस्य यथा
नाभिधासमयाभावादित्यादौ दर्शनात्तल्लक्षयति
नत्रमुख्य इत्यादि तत्र योव्यापारः सोभिधेत्युच्यते
इत्यर्थः मुख्यतोत्कीर्तनं च वक्ष्यमाणलक्षणाया
अभिधापूर्वकत्वं पूर्वत्वमेव मुख्यत्वम् ८ स्तद्बाधपुरः सरत्वोपपत्तये यत्तु मुख्यार्थबाधेतद्यो
ग इत्यादिकारिकोपयुक्ततया वाच्यस्य संज्ञान्तरं क
रोति सूत्रमुख्य इत्यादी तत्र द्वावतरणं तत्र प्रयुक्तम्
वाच्यार्थबाधे तद्योग इत्येवमेव तत्रोपपत्तौ तदर्थ
संज्ञान्तरकरणस्य गौरवमेवानौचित्यात् वाचकेति

रूपलाक्षणिकं लक्षयितुं लक्षणां लक्षयति मुख्यार्
थबाधे तद्योगे रूढितोऽथ प्रयोजनात् अन्योऽर्थो ल
क्ष्यते यत्सा लक्षणारोपिता क्रिया ९ रूढिः प्रसिद्धिः
प्रयोजनं व्यङ्ग्यार्थप्रतिपादनरूपं क्रियाव्यापारः
अन्योऽर्थो वा लक्ष्यते सा लक्षणेति लक्षणाम् ल
क्ष्यते प्रतिपाद्यते इत्यर्थोऽनेनात्माश्रयः मुख्या
र्थबाधः शक्यसंबंधो रूढिप्रयोजनान्यतरच्चेति हे
तुत्रयवचनम् व्यंजनायां शक्तिस्फुटतो चाति व्या
प्तिवारणाय तद्योग इति लक्षणेऽपि प्रवेशनीयम्
योगस्य च हेतुत्वं विवक्षितमात्रेण मुख्यार्थसंबाधे
व्यंजनायामप्यतिव्याप्तिः मुख्यस्याप्यभिधारू
प मुख्यार्थसंबंधेन प्रतिपादनं संभवतीति तद्वारणा

का.प्र. याऽन्यउक्ताम् अन्योऽमुख्यः यादितिगङ्गायांभूतलक्षणा
२६ क्रियामात्रपरामर्शः तेन प्राक्प्रसंबंधेनाप्राकरप्रति
पत्तिर्लक्षणेति प्राचीनमतेनैनलक्षणां तेऽहेतुः प्राक
संबंधोलक्षणेतिऽपरमार्थप्रतिपत्तिहेतोर्हिवृत्तिर्न
ऽप्रतिपत्तिरेव यत्तु यदित्यस्य यत्रेत्यर्थकस्यासंब
धपरत्वेवस्तुव्याख्यानं नदयुक्तम् नाभिधास
मयाभावाद्वृत्त्यभावान्नलक्षणेत्यत्रमऽरव्यार्थवा
धाद्वियहेतुरिति व्याख्यानाविरोधात् नहिसंबंध
स्वरूपत्वेऽसंबंधोहेतुर्घटते नऽप्रतिपादनं चेल्लक्षणा
नत्वाहिशब्दधर्मः गंगादिशब्दानां नीरादिकमऽपस्थ्या
प्याविरामेनीराद्यर्थेनैवकर्तृनीयायाः स्वसंबंधेनतीरा
द्यर्थप्रतिपादनादित्यतआह आरोपिताक्रियेति

लक्षणायाः

प्रतिपारः
सूचा = ४

शक्याव्यवहितलक्ष्यार्थविषयत्वा छब्दे आरोपितस्तद्व्यापा
रः कल्पितो र्थानिष्टत्वेत्यर्थः तदेतदक्तं सांतिराप्यानिव
इति हृटिताो यथा कर्मणिकुशलइत्यादौ अत्रदर्भग्र
हणायोग्यत्वान्मुख्यार्थबाधः विवेचकत्वंचसंबंधः
एवमन्यत्राप्यूहम् तथाचेतेलंगाद्विजनपदशब्दाक
ने कुकरशब्दस्त्वागिंद्रिये प्रयोजनाद्यथागंगायांघोष
इत्यादौ अत्रहिगंगातीरे घोष इतिमुख्यशब्दात्ता दृश
पावनत्वंन प्रतीयतेयादृशंगंगायांघोषइतिलाक्षणि
कात् लक्षणातावद्द्विविधा शुद्धागौणीच तत्राद्या
द्विविधा उपादानलक्षणा लक्षणालक्षणा चेतिअपिअ
त्येकं सारोपासाध्यवसाना चेति द्विविधाइतिशुद्धाभेदा
श्चत्वारः गौणीद्विधा सारोपासाध्यवसानाचेतिवे

का॰प्र॰ द्विधत्वंलक्षणायाःकारिकात्रयेणप्रतिपादयन्ति स्व
२॰ सिद्धयेपराक्षेपः परार्थस्वसमर्पणम् उपादानंलक्षणा
चेत्युक्ताशुद्धैवसाद्विधा १ स्वसिद्धयेस्वार्थस्यान्व
यप्रवेशसिद्धयेपराक्षेपः परलक्षणा स्वार्थस्याऽपरित्यागे
नपरार्थलक्षणामुपादानमित्यर्थः अत्रनःकाकेभ्योद
धिरक्ष्यतामित्यस्यलक्षणीयभेदत्वम् एवंपरार्थस्व
समर्पणं परस्यान्वयप्रवेशसिद्ध्यर्थस्वस काकानांद
धिभक्षणानिवारणान्वयसिद्धयेनदध्युपघातकवि
डालाद्याक्षेपः तेनविनापितदन्वयसिद्धेरजहल्लक्षणी
यभेदत्वान्निवारणाय स्वार्थापरित्यागेनपरार्थलक्षणा
मित्युक्तं पूनजहत्स्वार्थापराणांस्वार्थस्यपरित्यागः स्वा
र्थपरित्यागेन परार्थलक्षणालक्षणामित्यर्थः एता

भ्यामुपाधिभ्यांमुक्तैर्वद्धिधोक्तानन्तु गौरायपीत्यर्थः
एतेनैवान्यत्राऽऽहत्यार्थेदन्यत्वेन नमुख्यत्वेनोपव
पपन्नम् गौरायाम्प्रापित्तप्यान्वसंभवात् तथाहि
गौर्वाहीक इत्यादौ लक्षणाऽलक्षणान्तावच्छेदकैव उ
पादानलक्षणान्तगौर्वाहीकोभयविषये गावेतेस
मानीयन्तामित्यादाविति चेन्मैवम् अत्रोपचारबीजं
संबंधः साहृश्यमन्योवा साहृश्येऽप्याद्येशाक्यसाहृश्य
स्यशाक्यावृत्तितयाकल्पेलक्षणता येनोपादानलक्षणा
स्यात् साहृश्यभिन्नसंबन्धे केषुकल्प्यं गोणांसाहृश्य
संबन्धप्रयुक्तायालक्षणायाएवगौणीत्वात् नत्रो
पादानलक्षणायप्ता कुंताःप्रविशन्तीतियष्टीःप्र
वेशयेत्यादौ अत्रकुंतादयःस्वतोऽसंभवत्प्रवेशास्त

साहृश्यभिन्नसंबंधे = ४

१८

का॰ प्र॰ त्सिद्धये स्वयोगि पुरुषान् लक्षयन्ति यथा काकेभ्यो
२२ दधि रक्ष्यतामित्यादि संग्रहस्तथोक्तम् । अन्ये पुन
र्जातिपदार्थवादिन उपादानलक्षणामन्यामुदाहरं
21 ति यथा गौरनुबन्ध्य इति श्रुत्या प्रतिपादितमनुब
न्धनं गोपदार्थस्य जातेर्न संभवं स्यादिति जात्यावच्छे
दकतया कपाचित्त्वान्यथासिद्ध्ये व्यक्तिर्लक्ष्यते न तु
भिधे व्यक्तिरभिधीयैव वक्तुं तद्युक्तमिति चेन्न व्यक्तौ हि
केवलायामेवाभिधा जातिविशिष्टायां वा आद्ये आ
नन्त्यव्यभिचारौ अन्त्ये नागृहीतविशेषणान्याये
न जातावेवाभिधा व्यक्तिप्रतीतिराक्षेपादेव संभवा
त् तदुक्तम् विशेष्यं नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्वि
शेषणे इति तदेतदपेशलम् प्रयोजनस्य रूढेर्वा त

तीयस्य लक्षणाहेतोरभावात् जातिव्यक्ति पदार्थौ
दासीन्येनाहि लोकप्रसिद्धिमाश्रित्य रूढिविचारः क
येनार्हि भट्टमते व्यक्तिप्रतीतिः जात्या व्यक्तेराक्षेपात्
जाते: ६ व्यक्तिं विना तस्याऽसम्भवात् यथा क्रियतामित्यत्र
त्राक्रियया कर्तुः कुर्वित्यत्र कर्मणः अपरे तु पीनो दे
वदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति मुख्यार्थमादायैव न लक्षणा
न्युपादानलक्षणेयमित्याहुः तत्र सम्यक् शब्दा
ध्याहारेणैवाऽर्थापत्तेः अर्थाध्याहारेणैवेद
ष्टार्थापत्तेर् वरात्रिभोजनप्रत्यये लक्षणानङ्गीका
रात् लक्षणलक्षणा तु गङ्गायां घोष इत्यादौ अत्र त
टादेर्घोषाधिकरणत्वसिद्धये गङ्गादिशब्दाः स्वार्थमर्प
यन्ति स्वार्थं परित्यज्य तत्रैव वर्त्तन्ते उभयरूपा चेयम्

सति:=४

22

शुद्धभेदयोः=४ ⠀⠀⠀⠀ चार उपाधियानो=५

सा·प्र· सहजा शुद्धा लक्षणौ गौणी उपचारमिश्रा हि गौणी
२२ त्युच्यते उपचारश्चसादृश्यसंबंधेनप्रवृत्तिः सा ह
प्यात्तिशयमहिम्नाभिन्नयोर्भेदप्रतीतिस्थगनं वा
नचोक्तयोस्तत्संभवः केचित्तुतराचक्षते उपचा
रामिश्रत्वेन शुद्धायामिश्रात्तो भेदकम् किंतुगौणी तदस
त्वात् नेत्रोपादेनेलक्षणायथ्यां गौर्वाहीकोगौरयमित्या तं
दौमेदेपिशाक्यलक्ष्ययोरभेदः प्रतीयते नतुगंगायांघोष
इत्यादौ तत्रभेदमात्रप्रतीतेरिति अन्येतुगंगायांघो
षः यष्टीःप्रवेशयेत्युतयोरेव परस्परभेदहेतुस्तटस्य
त्वगंगायामित्यत्रतत्सत्वात् यष्टीरित्यत्रतदभावा
दितिसत्यंतेनतुभयमप्यसत् अस्तिहिगंगादिपदैस्ती
रायर्थप्रतिपादनेगंगादिनिष्ठपावनत्वादिरूपप्रति

उपादानलक्षणालक्षणयोरेव लक्षणालक्षणायांहि स्वार्थपरित्यागरूपंतटस्थत्वं तोपादानलक्षणायां स्वार्थापरित्यागात्
केचिदित्यन्वयः=५ भेदहेतुतटस्थत्वं=३ पावनत्वादि पावनत्वादिप्रतीति= गंगात्व= ⠀⠀ ४

पावनत्वादि=३ पावनत्वादिप्रतीति=४

पिपादयिषितप्रयोजनप्रत्ययः तत्र गंगात्वादिप्रती
तिरेव बीजम् ननु तीरत्वादिप्रतीतिरेव तीरे घोष इ
त्यत्रापि तत्प्रतीतिप्रसंगात् अपि गंगाशब्देन तदप्र
तिपादने गंगासंबंधस्तत्र प्रतीयते तदेव न बीजमि
ति चेन्न एवं हि गंगातटे घोष इति मुख्यशब्दप्रयोगे
पि तत्प्रतीतिः स्यात् न तत्संबंधप्रतीतौ विशेषाभा
वात् अप्यवा पंजागेरूकोकंपं गंगाशब्दादिभिर्गं
गात्वादिकं तीरे वा ध्वन्यत इति चेत् उच्यते शब्देन ल
क्ष्यार्थे प्रतिपादिते तत्र मुख्यार्थभेदो व्यंजनया प्रति
पाद्यते तदेतदुक्तं तटादीनां गंगादिशब्दैः प्रतिपाद
गंगातट=२ ने तावत् प्रतिपत्तौ प्रतिपिपादयिषितप्रयोजनसंप्रत्य
घो य इति अत्र प्रतिपादन इति सतिसप्तम्या प्रत्ययस्या

का॰प्र॰ नंतर्यं बोध्यते न च व्यंजने बाधः प्रतिबंधक इति काव्यप्र
२३ दीपकृत्याः वदंति हि सारोपसाध्यवसानयोर्गौरवात्मे
द्ययोर्भेदेप्यभेदावगमः सर्वथैवाभेदप्रतीतिरित्युपालभि
ति किं वकुनावाधित्वेन एवं पावनत्वादिविशेषणस्तटस्थो
प्रतीयते यत्तु त्वयि व्याप्ति योगः फलेन नो इति ना
न्वेवं कल्प्यं गौण्यामभेदप्रयोजनं वदंति शुद्धभे
दयोस्तु प्रयोजनांतरमिति चेन्न गौण्यां तन्मात्रस्य प्र
योजनत्वात् शुद्धभेदयोस्तु मुख्यस्य प्रयोजनांतरस्या
पि भावात् न तु शुद्धायामभेदप्रत्ययस्याभावात् इति
संक्षेपः गौणीभेदौ लक्षयन्नेवाविभजते सारोपान्या
तु यत्रोक्तौ विषयी विषयस्तथा अत्रत्वाश्रयन्ति गौ
णी आरोपाध्यवसानाभ्यां लक्षणमिष्यते नतूपादान

लक्षणाभ्यामिति॥ शब्दार्थः विषयी आरोप्यमा
णोगवादिः विषयस्य आरोपस्य वाहीकादिः॥ यत्र त
या अनपह्नुतभेदो सामानाधिकरण्येनोक्तौ शब्द
प्रतिपाद्यौ सा लक्षणा सारोपा विषयविषयिणोर्भे
देनोपन्यासस्यारोपपदार्थत्वात् विषय्यंतःकृ
तेऽन्यस्मिन्सा स्यात्साध्यवसानिका॥ ११ विषयि
रो णारोप्यमाणेनान्यस्मिन्नारोपविषयेंऽतःकृते निगी
र्णेऽभिदेनानुपन्यस्येपि तेऽज्ञि यावत् विषयमात्र्यया
त्र निर्दिश्यते न तत्र विषयोपि साध्यवसाना
विषयिणा विषयनिगरणभावस्यैव अध्यवसाय प
दार्थत्वात् एतौ भेदौ शुद्धा भेदोपि भवतः प्रातिपा
दयन्नेतद्द्वयं गौणोपाधिलक्षणामाह भेदाविमौ

का॰प्र॰ चस्ताद्दश्यात्स्वसंबंधान्तरजत्स्तथ्या गौरौमुख्यौचविज्ञेयौ
२४ इमावारोपाध्यवसानरूपौमेदौतौयादिसाद्दश्यसं
बंधान्तदागौणौ अथसंबंधान्तराजत्तदाशुद्धौ तत्र
साद्दश्याचथ्या गौर्वाहीकइतिसारोपः गौरयमिति
साध्यवसाना यद्यपिवाहीकस्यवाहीकार्थेनेदंतयावा
विशिष्टेसारोपत्वमेवोचितं तथापीदंत्वस्यारोप
विशेषणत्वात्तद्रहितस्योदाहरणं अतएवबुद्धयते
अत्रानिष्ठयरूपसंकराबसरे नयनान्यंबुजंद्दायीदो
बिम्बेमनसीयति इत्येतदितिबिम्बविशेषणत्व
यार्थकिमियमतिशयोक्तिः किंवाएतदितिवक्तुं
निर्दिश्यबिंबमित्यारोपाद्रूपकमिति अत्रकेचित्
गोशब्दस्यमुख्यत्वागोत्वपवृत्तिनिमित्तं लक्षणायां

तु गोशब्दार्थगतजाड्यमान्द्यादिनाप्याभवतीति गोश
ब्देन जडत्वेन रूपेण वाहीक उच्यते नद्युक्तम् अश
क्यस्याशक्यवृत्तेश्च धर्मस्याप्रवृत्तिनिमित्तत्वात्
शब्दत्वे शक्यवृत्तित्वे स्वाभिन्नशक्यानाधिकरणत्व
स्यतत्वात् अपरे तु न गवादिशब्देन वाहीकादिः प्र
तिपाद्यते किंतु गवादिगतस्य जाड्यादिगुणस्याभि
न्नतया वाहीकादिगता जाड्यादयो गुणा एव लक्ष्यंत
इत्याहुः नदप्य सम्यक् गौर्वाहीक इत्यादिसामाना
धिकरण्यानुपपत्तेः इदंछ नरत्नतत्त्वम् साधारणजा
ड्यमान्द्यादिलक्ष्यतावच्छेदकमाश्रित्य वाहीकादि
र्लक्ष्यत इति तेन जडो वाहीक इति वाक्यार्थो भवति
न उक्तमन्यत्र अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणा।

का॰प्र॰ च्यते वक्ष्यमाणगुणैर्योगा- त्तेरिष्टात्तगौणतामेति लक्ष्य
२५ माणगुणैरिति लक्ष्यमाणायेगुणाजाड्यादयस्तैरेव
यदि योगमात्रंशाक्यसंबंधस्तदागौणशब्दवृत्तिरिति अविनाभा
25 वस्यसंबंधमात्रमभिमतं न व्याप्तिः मंचाःक्रोशंतीत्या
दौ तदभावात् दण्डविशेषविशिष्टस्यतत्रापिसात्त्व
वेतिचेन्न नहि आक्षेपाद्व्यापकस्यप्रतीतिरस्तु किंव
तरायेत्युक्तंगौरनुबंधप्रत्यत्रसंबंधांतरान्यक्षेपो
पस्या आयुर्घृतमितिसाध्यवसानोपस्या आयुरे
दमि वेति एवमाद्येसादृश्यप्रादन्यायःकार्यकारणभावा
दिसंबंधस्तत्पूर्वकेआरोपाध्यवसाने अत्रगौर्वाहीक
इत्सारोपभेदेपिनातद्रूप्यप्रतीतिःसाध्यवसानेसर्वथै
वाभेदावगमःप्रयोजनम् शुद्धभेदेसारोपेऽन्यवैलक्ष

सायेन कार्यकारित्वादेः साध्यवसाने त्वव्यभिचारेण का-
र्यकारित्वादेः प्रतीतिः फलम् तदुभयं चाभेदप्रतीति
पूर्वकमित्युक्तं क्वचित्प्रयोज्यत्वेनोपचारः यथा इ-
न्द्रार्थासु स्थूणास्विन्द्रः क्वचित्स्वस्वामिभावात् यथा रा-
जकीयः पुरुषो राजा क्वचिदवयवावयविभावात् यथा
कर्मधारयेऽग्रहस्त इत्यत्राग्रिमेऽवग्रहमात्रे हस्तोप व
चारः क्वचित्तदीपकर्मशालित्वात् यथा अतक्षा तक्षा
लक्षणानेन षड्विधा १२ उपादानलक्षणारूपभेद-
द्वयोः सह रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदसंभवेऽप्यनयोर्विभाज
कत्वेनोक्तेः किं लक्षणत्वोक्तत्वेनेति न तत्कृतो भेदो गणितः
अत एव च पश्चाद्धेतुगतनराहित्येत्यादित्यादिनानयोः
र्भेदं दर्शयिष्यति अन्यथा उभयहानिप्रसंगात् ए

का·प्र· वंच यथोक्तव्याख्यानेन षड्विधत्वेन निरूढे यत्र षट्
२६ द्विधेति रूढि प्रयोजनोपादानलक्षणारोपाध्यवसा
नरूपैः षड्भिरूपादिभिः कल्पितनाविधाः प्रकारा यस्या
26 मिति षड्विधेति चण्डीदासव्याख्यानम् ननु शुद्धै
वसाद्विधासारोपान्यान्विति एवं तु शब्दयोर्लोचनावि स्ना
ज्ञाभिन्नत्वादुन्नादेयम् एवमारोपादिकृतं प्रकारष
ट्कं प्रतिपाद्य व्यञ्जनकृतं प्रकारत्रयमाह व्यङ्ग्येन रहिता
रूढौ सहितोस्तु प्रयोजने लक्षणेत्यनुवर्त्तते ननु प्रयो
जनस्यैलेकयव्यंगयसाहित्यनियमः इति चेत् प्रयोज
नस्य व्यञ्जनामात्रगम्यत्वात् नास्त्विदमुक्तं प्रयोजनं हि
व्यञ्जनव्यापारगम्यमेवेति यत्तु न कृतत्वप्रयोजनयो
योरापि लक्षणयैव प्रतीतौ किमत्र व्यञ्जनयेत्यत्र क्वाह

प्रयोजनं हीति तत्फलिकावतारणां तदज्ञानविज्ञं
भितम् अत्र व्यंजनस्यानपचयात् प्रस्तुतत्वात् तत्र
कथं व्यंजनाख्यापरशक्ति येन सूक्ष्मोव प्रतिपादनात्
तत्त्वगूढमगूढं वा तदिति व्यंग्ये लक्षणाभेदप्रयोज
तथा कत्वारोपादिर्यथाभिधाने तत्प्रयोजकं व्यंग्यमपीति
वशाद्वस्यार्थः वाशब्दः समुच्चये काव्यभावनापरि
पक्वाग्रसहृदयः तन्मात्रवेद्यगूढम् तत्तादितर वेद्यम
गूढम् तत्रगूढं यथा मुखं विकसितस्मितं वशित
वक्रिमप्रेक्षितं समुच्छलितविभ्रमागतिरपास्तसंस्था
मतिः उरो मुकुलितस्तनं जघनमंसवंधोद्धुरं वतेन्दुव
दनतनोस्तरुणिमोद्गमोयोदते ॥ अत्र विकसितः पुष्पध
र्मः स्मितेऽनुपपन्नः इति प्रस्तुतत्वेलक्षणयताविकासित

का॰प्र॰ पदे न लोको न रमणीयत्वानि श्चायोव्यंजने स च गूढः
२७ एवंवाशित समन्वंकुलिता पल्लसंस्थानकुकलितो द्रुमो
27 द्गतैश्शब्दैः अत्रायतनत्वोल्लासितत्वानेकविषयसंचारि
त्वोद्भिन्नत्वयोग्यत्वालियंत्रितत्वापिलद्वयद्वियेत्का
नुरागित्वसकलवशीकारित्वानुरागातिशयर्णलिंग
नयोग्यत्वरमणीयत्वस्पृहणीयत्वानिस्फानिव्य
ज्यन्ते यथा वा मम चकोरीपीडितत्वं मलिनयति हुगभं
गितिहि माहिमांश्चोर कैतकवलयति वक्त्रमृगदृशः
नमो विदग्ध्यानिस्प्यगायति वाचः किंचक्कवनंकुकं
ठीकंठघ्नातिमधुरिमाराणितिर्यानि अत्रक्रियापदानामा
मात्यंतिकाविच्छायत्वादीदीनि व्यंग्यानि अगूढं यथा
श्रीपरिचयाजड़ा अपि भवंत्यभिज्ञा विदग्धचरितानाम्

उपदिशन्ति कामिनीनां यौवनमद एव ललितानि ।
अत्रोपदेशकत्वं शब्दविशेषप्रवक्तृत्वं मदेनोपपद्यमा
न्याविष्करणं लक्षयतोऽ उपाविशन्ति पदेनोपायासे
नाशिक्षितत्वमभिव्यज्यते तच्च सहृदयासहृदययो
रुभयोरपि वाच्याभिधेयवस्तुप्रकाशते तद्देवाकाप्यिता ।
त्रिधा । एतत्समात् त्रिधाऽव्यंग्याऽगूढव्यंग्याऽगूढ
व्यंग्या चेति । एवं लक्षणां निरूप्य तया लाक्षणिकल
क्षयति तद्भूल्लाक्षणिकः स्याद्वाचकश्चेति स्वविस्य:
शब्द इत्यनुषज्यते तद्भूतस्य लक्षणाया आश्रयत्वा ।
श्रयं व्यंजकशब्दलक्षणाय व्यंजनामनुरूपणीया
सा च द्वेधा शब्दानिष्ठार्थानिष्ठा च तत्राद्याशब्दलक्ष
णाऽनुपयुक्तेत्यन्यैर्विवेचनीनवाधाद्विविधा शाब्दीमध्या

उ त्र

का०प्र० मूलाल्लक्षणामूलाच्चद्विविधेऽप्यस्यद्युप्यभिधायाः प्रायस्मा
२८ नुपजीव्यत्वात्तन्मूलप्रथमंनिरूपयितुमुचितात
त्वाल्लक्षणः थापिस्फुटप्रसिद्धिहेतुत्वात्प्रकृतत्वाच्चतन्मूलामेवप्रथ
मंनिरूपयति तत्रव्यापारोव्यंजनात्मकः तत्रल
28 क्षणिकशब्दव्यापारोव्यंग्यप्रकाशानुकूलान्तलक्ष
णासैवननन्वेतीतोकिंतत्रतत्राह यस्यप्रतीतिमा
धातुंलक्षणासमुपास्यते १८ फलेशब्दैकगम्येऽत्र
व्यंजनान्नापराक्रिया यस्यप्रतिपादनत्वाद्यैःफलस्यप्र
तीतिनयेथवादालक्षणाश्रयशब्दप्रयोगः तत्फलंत
स्मादेवगम्यतेनतुप्रमाणान्तराद्व्याप्तिस्मृत्या
देरनपेक्षणात् नचचशब्दस्यव्यंजनाद्विनान्यो
व्यापारः तथाहिनाभिधासमयाभावात् पावनत्वा

दौफलसंकेतग्रहाभावादस्मिन्पन्ने हि संकेतग्रहस्तद्दा
यैकेव भुज्यतेनेनस्वरूपसम्भीतिनिवर्त्यते हेत्वभावीत्र
लक्षणा २५ मुख्यार्थविवाधतद्योगोरूढिप्रयोजना
न्यतरादितित्रयंलक्षणाहेतुः तदभावमेवोपपादयति
तद्रूपेनमुख्येनाप्यत्रवाधायोगः फलेनतेनप्रयो
जनमेतस्मिन्नचशब्दः स्खद्गतिः २६ यथागंगा
शब्दस्यतीरंमुख्योर्थः तत्रवाधः तीरेचसंबंधः तीर
स्यलक्षणायापस्यापनेमुख्यशब्देनप्रतिपादयित
मशक्यस्यपावनत्वादेः शैत्यप्रयोजनमितिगंगाश तो
शब्देनतीरंलक्ष्यते तद्वद्यदि तटमपिमुख्यंस्यात्तत्रवा
धः स्यात्प्रयोजनस्यचगंगादितपावनत्वाद्विशेष
स्यतटेनसंबंधः स्याल्लक्षणायाप्रयोजनप्रतिपादनस्य

तीरघोष इति शेषः ५८

कौ॰ प्र॰ प्रयोजनानन्तरं संभवात् न दा गंगाशब्दः प्रयोजन
५८ लक्षयेत् न चैतदेकमप्यत्रेत्यर्थः न केवलं मुख्यार्थ
बाधादीनामभावमात्रम् किन्तु तेषामपेक्षापि नेत्या
२१ ह नच शब्दः स्खलद्गतिरिति मुख्यार्थबाधाद्वि
यमपेक्ष्य बाधकत्वस्खलद्गतित्वम् एवं नापि गंगा
शब्दस्तटमिव प्रयोजनं प्रयोजने प्रयोजनं पादयितु
मसमर्थ इत्यादि हेतौ बाधादिकमनपेक्षेति शेषो
द्रष्टव्यः समर्थ इति पाठे बाधादित्रयमपेक्ष्येति
वः नन्वस्ति प्रयोजने लक्ष्ये प्रयोजनामाभिवैयात्या न्तर
चादिदूषयन्नाह एवमप्यनवस्थास्याद्बाधादिलक्षणत्ति
कारिणी एवमक्षतार्थप्रतीतिः ननु पावनत्वादि
विशिष्टमेव लक्ष्यतामिति किं व्यञ्जनया न चैवं प्रयो

जनस्यापि लक्षकोऽयं प्रवेशो लक्षणाप्रयोजनं नास्तीति
वाच्यम् गंगायां तटे घोषः वृत्त्यन्तरेणाधिकार्थस्य पावनत्वा
दिविशिष्टस्य प्रतीतेः प्रयोजनत्वादित्यत आह
प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यते १७ कुत इत्या
कांक्षायामाह ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदा
हृतम् ननु विषयफलयोर्भेदः स्वीकृतः फलं
हि जन्यत्वं वा जन्यप्रतीतिविषयत्वं वा आद्ये पावनत्वादौ न
तदभावः न ह्यानैः चाविषयादौ एकत्र व्यवहृत्यत्वादेर्नी
लादिविषयः फलं तु प्रकटता साविनिर्वाच्या इति विरोधः
प्रकटताज्ञानस्य ग्रमतज्जन्यत्वाभावात् न च जन्य
ज्ञाप्यसाधारणमेकसाध्यत्वमस्तीति अत्रब्रूमः ज्ञा
नस्य जनकीभूतो विषयो यथा ज्ञानादन्यस्तथा फ

इति सूत्रार्थः ५ पं० ७

का॰ प्र॰ त्समपि तं तस्य स्वतोभिन्नत्वम् कारणस्यैव कार्यस्यापि
३॰ भिन्नकालत्वनियमात् शैत्यपावनत्वकौचित्यफलपरमौ
30 पचारिकं दृश्यते तथाचलक्ष्यसामानमेयपदि शैत्यपत्ता
नं तदा प्रयोजनं तस्यादित्यर्थः नकलक्ष्य प्रतीतेर्नशै
त्यप्रतीतिफलम् किन्तु शोकसंबधरूपलक्षणायाः
तथाचनकिंचिद्दूषणमिति तत्राह अन्वयानुप
पत्त्या लक्षणा प्रसरंती यावदन्वयोपपादकं तावद
वविषयीकरोति नत्वन्वयानुपपादकमपीति किंच्ये
नैटपावनत्वमपि विषयीकुर्यात् नत्वन्वयानुपपत्त्या
कल्प्यमानापि सानुकूल्यमपि शैत्यं विषयीकरोति
यत्यातापोपशमायोपादायमानं चन्दनं शैत्यमपि उप
नयतीतिचेन्न चंदनस्य संनिधिहिमात्रेणैव शैत्यकं

नकत्वं लक्षणायास्तत्रानुपपत्तिप्रसक्तावितन्नयेनिविषयम्यान

यत्तूक्तम् यथाश्रुतेपिचाण्डीदासेनेज्ञानसोविषया

न्तिरिक्तंफलमात्रंवाविवादितंतत्रेयगन्तेवा अज्ञाचेयश्रु

तेप्यास्मिस्वामिप्रीतिः इत्यप्रयोजकत्वान एवमप्र

भिचारः तेनाहिगोस्वामिसंतोषमात्रंजन्यतेनेनुप

कृतंकिंचिद्दृतिनस्तात्र्ट तत्फलयोस्तत्र प्रतीतिफ

लप्रकस्याभिन्नकालत्वेनेभिन्नव्यापारविषयत्वम

समीचीनमेवेतिव्युत्पन्नास्तिकुरेन्यत्रतत्तात्पर्यमि

ति तदवोधविजृम्भितं १ तत्सूत्रेतेनस्वरूपेणावश्याश्रु

तेनापिज्ञानत्वस्यविषयान्यफलकत्वव्याप्यत्वंप्रति

पादयतेकिंतुज्ञानफलत्वस्यविषयान्यत्वव्याप्यत्वं

तथ्याचप्रीत्यादेर्लक्षणाजन्यप्रतीतिविषयत्वेनत्व

का॰ प्र॰ योजनत्वं न स्यादित्यपेक्षितानवकाशः वयं तु ब्रूमो वि
३१ शिष्टं लक्ष्यं न तदाभिधेयघटितं विशिष्टत्वं लक्ष्यतावच्छे
· दकं स्यैवं प्रतीतिसंभवात् नन्वेवं पावनत्वादिविशेषवो न
त धिशेषस्य प्रतीतेः प्रमाणान्तरागोचरत्वात् न तु तस्याभि
३ धानं यदुक्तं वान्योगः फलेन नास्ति स्वयं पावनत्वा
दिसामान्यैव प्रागुक्तमेव लक्ष्यतावच्छेदकमस्तु तस्य
प्रतीतत्वादिति चेन्नहि पावनत्वादिविशेषो न प्र
तीयेतेति किं तु नागो वाहीक इत्यत्र गुणवाभिन्नत
दुस्यलक्ष्यत्वे तस्यैवान्वयानुपपत्तिः उपसंहरति वि
शिष्टे लक्षणा नैवम् एवमुक्तया युक्त्या कथ्यते नहि तत्
त्वमतीनान्तरित्यत आह विशेषाः स्युस्तु लक्षिते ९०
तटादौ लक्षिते तु सति पावनत्वादयो विशेषाः प्रती

त्तिविषया: स्तुं नैच शास्त्रिक्यातिरिक्त व्यापार गम्या
एव सच व्यापारो व्यंजन ध्वनन नादि शब्दवाच्यो कोव त्म
श्यमेषितव्य: कथमन्यथा विशेष प्रतिपत्तिरिति
एवं लक्षणाम्ल व्यंजकत्वमुक्तम् अभिधामूलं
त्वाह अनेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते
संयोगादैरवाच्यार्थ धीकृद्व्यापृतिरंजनम् ॥ २१ ॥ अ
नेकार्थस्य शब्दस्य वाचकत्वे संयोगादिना नियन्त्रि
ते सति अवाच्यार्थ धीहेतुर्व्यापारो व्यंजनामि
त्यर्थ: अनेकार्थानेकार्थाभिधानशक्त: अर्थभेदे
न शब्दभेद: इति नयेन अर्थान्तराभिधानशक्तशब्द
सदृश: तद्भेदभ्रमविषयो वा वाचकत्वमभिधा
अवाच्यार्थस्तदभिधाव्यापारविषय: नियन्त्रणेति

का॰प्र॰ यमनं एकानेकस्मात्सरणानुकूलत्वम् यदुक्तः
१२ शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः इति प
नैनानियमनमेवार्थेनाभिन्नेवार्थ्येवकुलानपर्य स्ता
मितिनानपर्यय हृदयबोधप्रलापः संयोगाद्यैरि
32 त्यायपद्यग्राह्यं विप्रयोगादिपडजकमभिधत्ते:सं
योगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता अर्थः प्रकर
णं लिंगं शब्दस्यान्यस्य संनिधिः १ सामर्थ्यमौची
देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः शब्दार्थस्यानवच्छे शर्दी
दे विशेषस्मृतिहेतवः २ तत्र संयोगः प्रसिद्धः अर्थ
गुणविशेषः संबंधरूपः तेनाभिधानियमन यथा
सशंखचक्रो हरिरित्यत्र शंखादिसंयोगेनाने
कार्थस्य हरिशब्दस्याच्युते अभिधानियमः तत्रान्यह

मिकार्थत्वसंयोगाभावात् विप्रयोगस्तु तादृशस्य सं
बंधध्वंसः तेनैव यथा अशंखचक्रो हरिरित्युक्तौ
नैः ध्वंसस्य प्रतियोगिपूर्वकत्वात् साहचर्यं सह
वर्तित्वं तेन यथा रामलक्ष्मणाविति रामलक्ष्मणयो
साहचर्यं रामदशरथयो विरोधः सहानवस्थानं वध्य
घातकभावश्च तेन यथा छायातपाविति कौशि
कत्वादौ शक्तत्वेपि छायापदस्यातपाभावे विरो
धित्वः कयोश्चिदुपमायां रामार्जुनगतिस्तयोरि
त्यत्र रामार्जुनपदयोर्भार्गवकार्तवीर्ययोः अर्थः
प्रयोजनम् तेन यथा स्थाणुं भज भवच्छिदे इ
त्यत्र भवच्छेदनप्रयोजनवशात् स्थाणुशब्दस्य ह
रे प्रकरणावगतेः प्रकरणं बुद्धिस्थता तेन यथा सर्वं जाना

का·प्र· त्रिदिव इत्यत्र देवशब्दस्य राजनियतत्वमुख्यमुद् पर्यव्याख्यान
३२ स्यात् अत्रापि प्रकृते राजाद्यावित्यर्थः किंवा संबोध्यो राजा
वित्यर्थः संबोध्यस्यैकत्वमुक्तमद् पर्यन्तात् स्थिरांसंयो
33 गानिरिक्तसंबंधेन परपदव्यावृत्तो धर्मः तेन यच्चा
यितो मकरध्वज इत्यत्र मकराकारध्वजसमुद्राभ्यां
व्यावृत्तो नसमवायसंबंधवत्ता कोपेन मकरध्वजश
का ब्दस्यमेवयन्तलिंगचिन्हमिति ननु कोपस्य कामवि
नत्वाभावात् असाधारणधर्मस्य चिन्हत्वात्
सशंखचक्र इत्यत्रातिव्याप्तिप्रसंगात् शब्दस्यो
न्यस्य संनिधिः नियतार्थक शब्दान्तरसामानाधि
करण्यांपक्षतो भवाच्छिदइत्यादावप्रसंगं नवशं
खचक्रोऽहरिरित्यत्रातिप्रसंगः शंखचक्रशब्दसा

मानाधिकरण्याभावात् यद्वा हरौ शंखचक्रे इति
संयोगो वा हरेर्णोक्तात्पर्यम् नेनयप्यादेवस्यात्रि
पुरारातेरित्यत्र त्रिपुरारि शब्द सामानाधिकरण्या
त् देवशब्दस्पर्शेभिरूपेच्छपरेच्छत्यदेवशब्दार्थ
स्याराज्ञेः त्रिपुरारातित्वाभावात् यत्तु देवतान्तर
स्यान्त्याभावात् शंभौ शक्तिनियमनामित्युक्तम्
देवतान्तरे देवशब्दशक्तिभेदशब्दाभावाद् इह
स्यास्यासामञ्जस्यापत्तेः सामर्थ्यकारणान्वमस्तेनैव
प्यामधुनामन्तःकोकिलइत्यत्र मधुशब्दस्य वसन्त
अन्यस्य मधुशब्दार्थस्य कोकिलमाद्यसामर्थ्या
त् श्रोत्रियीनीत्यत्र तालान्याययथा पालवादपित्ताम्
रवमित्यत्रान्तकोकिलस्यमनोरथ्यसाधनोवित्वेनम्

का॰प्र॰ खशब्दस्यसांकेत्येनरूपायाशैयद्यप्युपपन्नापिसा
३४ मर्थ्यसंभवत्येवतथापिमधुनैतत्प्रत्यन्तीयमेव
34 तद्धोधाभावेप्यौचितीमात्रज्ञानादेवशक्तिनि
यमनसंकीर्णमिति देशेनयथा भात्यत्रपर
मेश्वरशति अत्रक्षत्रैनिराजधानीरूपाद्देशान्तर
मेश्वरपदस्यराजनि कालेनयथा चित्रभानुर्वि
भातिइत्यत्रचित्रभानुपदस्यादिवादिवाकारेरज
न्यामाशुशुक्षणौये व्यक्तिर्लिंगंपुंस्त्वादित्तयाव
या मित्रंभातीति अत्रनपुंसकरूपाल्लिंगान्मि
त्रपदस्यसुहृदिमित्रोभातीत्यत्रमित्रशब्दस्य
पुंलिंगात्सूर्ये स्वरस्तूदात्तादिर्वैस्वाकुल्येनार्थ
प्रतीतिहेतुर्दृश्यते यथा इन्द्रशत्रोवर्धस्वेतिअत्र

इंद्रशत्रो इत्यस्यांतोदात्तत्वे · इंद्रस्य शातयितेति
षष्ठीतत्पुरुषव्यक्तौ वृत्रस्य शातनकर्तृत्वं लभ्य
ते पूर्वपदांतोदात्तत्वे इंद्रः शातयिता यस्येति ब
हुव्रीहिणा भावाद्वृत्रस्य शातनकर्तृत्वं लभ्यते का
व्ये नैवं व्याकुल्यम् उदात्तानुदात्तादिरूपस्वराणां हि का
व्येर्थविशेषावगतौ श्लेषभंगप्रसंगात् अत एव स्व
रप्रस्तावप्रसंगे वक्ष्यति काव्यमार्गे स्वरो न गण्यते
इत्यादि ननु हृष्टे प्रसीदेत्यादौ स्वरभेदात् संबोधनं प्र
काश्यते नैतद्वाच्यं विशेषाभिधानियमस्यानेनानु
सान्नानुस्वरेणैव काकुस्थलेन नाना पर्याभिधानि
यमनं किंतु पदार्थस्यैव व्यंजनम् यथा स्वरश्रा
वेनोदात्तादिस्वरैरर्थविवर्त्तनम् अतः काव्ये स्वरस्या

नै

का॰ प्र॰ भिधानियामकत्वंनास्त्येवेतिव्यर्थंवाकुल्यैनीविशेषका
३५ शेषवर्णमिनिनैतत्त्वम सुधाकरस्तु पङ्कहष्टिः पंकज
वैरिणीत्यात्रविन्दुशब्दवरिनित्यायेनाभिधानि
35 यमनस्यव्यैपिदुर्वारत्वात् स्यपदय इत्यादिग्रहण
दभिनयापदेपोगुहेने अन्येचोक्तांतस्त्ताश्च भङ्
भिनयश्चसात्तोद्धिवापीकारादिप्रदर्शिकाहस्तादि
क्रियानयायप्या पहहमेतत्स्यानिश्चापहहमेतेहि
माधिर्येत्तेहि पहहमेतावस्यापहहमेतेहिहिस्त्रछ
हिश्चत्रावविकासितमञ्जलिताभिनयविशेषविशेष
त्वसाहिन्येनस्तनस्यपीनत्वमञ्जलितत्वाद्यपूर्व
विशेषमभिधानियम्यते एवंशेषपादत्रयेपिपद्म
पदेशोऽत्राभिमतानिर्देशः नेनयप्या इतःसैद्धत्यः

पाञ्चश्रीनपैर्नैवाहि नितयमितिक्रत्रापदेशो नहंदंश
वस्याभिधावक्तारिनियम्यन्ते इत्यंसंयोगादिनार्थ्यं
नराभिधायकत्वे निवारितेपिय दनेकार्थ्यशब्दनक्व
चिदर्थ्यंतिरस्यप्रतिपादनंतत्रनाभिधाशब्दस्यव्या
पारः नियमनात्तस्याः नापिलक्षणामुख्यार्थ्यवाधा
दिविरहात्र किंत्वंजनंव्यंजनव्यापारः यथाभद्रात्म
नोदुरधरोहतनोर्विशालवंशोन्नतेः कृतशिलीमुख
संग्रहस्ययस्यानुपप्लवगतेः परवारणस्यदानांबुसे
कस्सभगः सततंकरोभूत् १ अत्रप्रकरणेनभद्रा
त्मन इत्यादिपदानांराज्ञितदन्वययोग्येचार्थ्येभि
धानियंत्रणेपिगजस्यतदन्वययोग्यस्यचार्थ्यस्यव्यं
जनयैवप्रतीतिः नतूपमानोपमेयभावकल्पनयावि

का॰प्र॰ रणाद्यश्लेषतोभेदेपियोसंक्रान्तपरिणामित्वा
२६ घर्थश्लेषतः कृतोस्यभेदः अर्थश्लेषेच उभयत्रश
क्तिरेवनव्यंजनेतिचेन्नउच्यते यत्रोभयोरर्थयोस्ता
38 त्पर्यसंश्लेषः यत्रत्वेकस्मिन्नेवतान् सामग्रीमहिम्ना
द्वितीयार्थप्रतीतिःसाव्यंजनेति एवंव्यंजना
निरूपणतयाशब्दलक्षयति तद्युक्तोव्यंजकःशब्दः
अंजनेमितिप्रसक्तेपिअर्थगत्यान्तघटेनव्यंजन
परामर्शपत्ते नेनव्यंजनेनयुक्तोव्यंजकःसंपद्यते
अन्यव्यंजनयुक्तोजकःस्यात् तदेतदुक्तम् व्यंज
नयुक्तोव्यंजनयुक्तः ननूक्तस्पलेर्थस्याव्यंजक
त्वेकशब्दार्थयुगलरूपस्यकाव्यस्यध्वनित्वंस्यादि
त्यतआह यत्रोर्थो नरउक्तयात्रर्थापिव्यंजक

स्तत्रसहकारितयामतः सइतिशब्दः तस्याव्यंजकः
इतिश्रीगोविंदठक्कुरकृतेकाव्यप्रदीपेकाव्यशरी
रभूतशब्दार्थविभागाभिन्नोपडुल्लासः२ एवंशब्दादि
रूपितेऽपाधानेशब्दव्यंजनायांनिरूपितायांप्रसं
गेनोप्यव्यंजनानिरूपणीयानतेनदोषाकैमिनिश
चेदनिरूपितेवसरोयमप्यनिरूपणस्यास्यकिंचार्थध
र्मीणानिरूपितेनतदुर्मोव्यंजनापिसानिरूपाभवति
नत्वातेनस्तम्भनारूतयाहत्यव्यंजनानिरूपणमिति
नदेनांशंकामपनिनीषन्नजंस्मरयति अर्थाःप्रो
क्ताःपुरानेषाम्भ अर्थावाच्यलक्ष्यव्यंग्याः अर्थ
स्यसात्रिकहत्वनरस्तेपितेषामित्यनेनयोग्यतायाः
वाचकादयशब्दाः परामृश्यन्ते·शिष्यावधानायम्र

का॰प्र॰ तिजानीते अर्थव्यंजकतोच्यते तत्सर्वेषामित्या
३७ दिनामुर्वमर्थानांव्यंजकतापीत्यौवतदन्याकी
हृशीसैन्याकांद्वाप्यानाह् वक्तृबोधव्यकाकूनां
वाक्यवाच्यान्यसन्निधेः २१ प्रस्तावदेशकालादे
37 र्वैशिष्ट्यात्प्रतिभाजुषाम् योऽर्थस्यान्यार्थधी
हेतुर्व्यापारो व्यक्तिरेव सा २२ बोधव्यः प्रतिपाद
नीयोजनः अंतर्भावितत्वापर्यत्वात् वैनैनंवाच्ये
नाभेदः काकुः शोकभीत्यादिभिर्ध्वनिविकारः वा
क्यवाच्याभ्यांसहितोन्यसंनिधिर्वाक्यवाच्यार्थ न
संनिधिः अतोनद्वंद्वे एकवद्भावेन पुंसकत्वप्रसंगः
प्रस्तावः प्रकरणम् वैशिष्ट्यंवलक्षणम् नच्चव
त्रादीनांप्रत्येकमाभिसंवध्यते अन्यार्थोवाच्यलक्ष्य

तिरस्कः व्यक्तिर्वृजनाकरराप्युत्पत्तेः अर्थस्य
विविधस्यापि न कुत्रचित्स्वप्राप्ति भाजुषामि
त्यनेन नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभाप्रतिभाया वा
सनेत्पुच्युत्तेन रूपां सम्यामेव वक्तृवैशिष्ट्यादि
सत्वापि व्यंग्य प्रतीतीनिरिति प्रतिपादितम् अत
एव वैदीयाकरणानां न रूप्यारस प्रतीतिः तथ्याचो
नोमः सवासनानां नाट्यादेरसस्यानुभवो भवेत्
निर्विशेषमात्रकं मात्रवेषमकुशाग्रमसानिभाः य
थाक्रमं मन्दाहरणानि अङ्घ्रिपङ्कजं जलकुम्भवत्
णांसमागन्तांभिसाहिन्नरीय समसेच्छसलिलणी
सामणिसहाविसमाभिरवणं १ अन्यवङ्कीकामिनी
तस्याङ्घ्रिः शीलत्वरूपवाशिस्पोविजान्कांचोर्यन
सप्पुलं=४ गृहीत्वा=४ आगतास्मि=३ त्वरितं= स्वेदजलप्रवासनिः सहाविश्रमाभिज्ञाणं=३

इत्रिद्रता दुर्बलता चिंता कालस्यं विद्या रखं समकिंत्वा सापि परिभावति ॥ १

क्तीभव

का॰ प्र॰ गोपनव्यंति डोसिद्दंढोच्चलूंचिंता अलसत्तणंसाणि
२८ सासियं महसंदभायरणिये कं साहिडंह विम्बहचरि
हवइ १ अत्रहूली प्रतिपा द्यातस्यात्रत्यदापिंडस
38 चेष्टया वो शिक्षेनकामुकोऽवभो गोव्यज्यते अ
स्वान्यदीयमुन्निद्रादिकमन्यत्रवाधितामिति त
त्सहृशामुन्निद्रतादिलाद्यतइति केचित् न दवोधा
त् सख्यास्तदीयो निद्रतान्वयस्यावाक्यार्थत्वा
त् न प्याम्रमांहदृष्टाव्टपसद्दसिपं चालननयां बने
व्याघैः साधैमुचिरमुष्टिंतं वल्कलधरैः विराटस्या
वासास्थितमगुचिंतारंभति भत्तंगुरुः खेदं खिन्नेम
यि भजतिना द्यापिकुरुषु खेदोमान्संर्य अत्र खेद
मयि त्रजाति नाद्यापिकुरुष्विति काकु वैशिष्ट्या

त्र

सपि न वोग्यं कृतगुणनयोग्यं मान्तर्यामिति व्यज्यते
तन्न त्वत्प्रोक्तेन काकुव्यंग्येन वाच्यस्य सिद्धिः शोभ
नत्वासिद्ध्यतिः क्रियते तस्या चापरांगतया व्यंग्यं
गुणीभूतमतो न ध्वन्यंगं काकाविति चेन्न उक्तं व्यं
ग्यस्य क्रोधप्रकर्षस्य पर्यवसन्नतया वाच्यस्यैव
तदंगत्वात् यदेतदुक्तं न च वाच्यस्य व्यंग्यमत्र का
काविति गुणीभूतव्यंग्यत्वशंकया भिन्न तस्यापि का
क्वाक्षिप्तव्यंग्यरूपगुणीभूतव्यंग्यप्रभेदनाकल्प
मपनेयमिति चेत् नेत्र वनेति प्रश्नकाक्वापि वाक्यार्थ
प्रतीतिपर्यवसानात् यां काकुं विना वाक्यार्थवो
ध एव नोपपद्यते तस्यैवाक्षिप्तस्य गुणीभावात्
पथ्यामप्यामिकौरवशतं समरे न कोपादित्यादौ

का॰ प्र॰ भीमसेनादौ लाह्शेक्कारि तदेतदुक्तं प्रश्नमात्रे
२९ राकाकोविंश्रांतेरिति अन्येतुक्तरूपेनमजती
त्तिनत्रकाकः किमर्थः ततः प्रश्नरूपकिमर्थ ए
35 वाहगादिष्विति तस्यैवरूपाभावोन्यथ्यः ननु
तत्क्रमेरापि काकाव्यंग्ये रूपाभिप्रायोभवति
प्रनएवरूपाभिप्रायविभागेकाक्वाक्षिप्तमिति
हठार्थगर्भादिनैवपदप्रयोग इतिनामर्थमाहुः तत्र
त्रामिहगंडकूस्थलापिमायं दिङ्कि णः एसिकत्राए
तो पान्हिंपर्व्यञ्चहं नैसकडोलाराएसादिघं नैन
सिन्नि सा ह्द ११ वावयमनेकोपदस्य नैनात्र
तदेनीयपक्षात्मकवाक्यवैशिष्ट्यात् मत्सखीक
पोलपतिविंविनां पश्यत्वमेदृष्टिरन्यादृशीत्त्वाति
तदा मम गंडस्थलनिमिग्नां दृष्टिं नान्यत्र तत यच्छिद इदानीं सैवाहं त एव कपोलाः सा दृष्टिर्नास्ति १ पं॰ ३

तायांन्तस्यामन्याहुश्री न्यहोप्रक्ङत्र काम्तकातं
त वेतिव्यज्यते उद्वेषोयंसरसकदलीश्रेणीश्चोभा
ति स्कधी कुंभीजोत्कर्षकारि नरमाणाविभ्रमोनम
दायाः किंचैतस्मिन्सरज्ज ऌहद्दहान्विनेवानिवान्ताः
येषांमध्येस्चरति स्कलितनाकाणुकोपोमनोभूः १
अत्रतमर्दो देशरूपस्यताद्विशेषणीभूतवानकुं
जादिरूपस्यचैवाच्यस्यय पोक्तविशेषणस्यवै
शिष्ठान्सोदार्य प्रविशति व्यज्यते रागेहेहमरा
रूपणाणात्रनामंमाच म्भिसत्कलाभिरवणर्मेनात्र
ह्संज्ञा हेहो २ णवाहोहवीसामो १ अम्पसंनिधिः
संनिहितोन्यः नेनात्रप्र वाधितामतिप्रवर्त्तितवाको
प्रतिबन्धकरूपस्यान्यस्यसंविधेर्वैशिष्ठ्यासंनि ते

(निर्दयाघ्यघ्न : सकलोरहमोरनोदयतियां = ५ संध्याकालेसतामात्रविश्रामः स्यान्नवास्यात = ४

श्रूयते आगमिष्यतीति तद्वियं अपग्रहर मात्रेण = १

का·प्र· तत्रानिसंध्यांकेन समय इति व्यजयते कंचदसमा
४· गमिसाहितज्ञापिउअतुपहर मनेनेण २ अमेत्र
ए= किनिचिठिसिनासाहित्यसडु करणेडु २ अत्र
प्रकरणस्य प्रस्तावस्य आभिसारसंवोधितेन
५१ वैशिष्योडुपपनिप्रतप्यमिसर्जनयोग्यामिनिवे
व्युते अन्यवस्थकसमाव चायकर धमवासि
करोमिसरव्यः ताहं हिदूरं प्रातिकं समर्थ्याप्रसीनतायांराचितीडु
लिद्धः अत्र देशस्यानिविविक्त्वादिरूपवैशिष्ट्या वृत्तवैशिष्ट्या
दिसहितात्सरव्याप्रोधिन्नकामकोधुष्मादभिः अह्ययइतिअय
सखीःप्रतिव्यजपते गुरुजणपरवसापियाकि मरामि तउए
मंद भयरारी· मा रुकेत्रडुपसूंवेपिवन्नसमयमणेसिकर
रोडुं २ अत्राधपदप्रतिपाद्यम धुसमयवैशिष्ट्याचकुरव

गुरुजनपरवता त्र प्रियं हं मंद भाग्या किंमरागमि त्वा = ३
वा॰ अपत्रवासकोविचित्र कुरुस्व करराति यं स्वयमेव
स्मराम्यसि = २

स्य विशेषसाहित्यादिदानीं यदि व्रजसि तदाऽहं न जीवामि
न वल्लभ न जानामि गमनिमित्तं प्रियं प्रत्युत्तरतया व्यज्यते । अ
दीर्घलग्नचक्षुः सलीलादे तन्नचेष्टापुष्पा चारोपांतानिरन्तरेम
यितयासौ दृष्टिसारा भूयाप्रोन्नू स्पोरुपुंगस्य परतसा सक्तं पर
समासादितम् आनीतं पुनः शिरो मुकम पः स्थितेच
ले लोचने वाचस्तत्त्वानिवारितं प्रसरत्सांसंकोचितं दोलितं १
अत्रोरुसमासंगादिविशेषो वांशिप्रत्यान्ध्यमुक्तं कामुकाविष
श्री य आकूतविषयो ध्वन्यते अत्र प्रथममाकूतं नतस्य मुकुला
लिमन्तो शिरो मुकं परतन्त्रनीतामित्यनेन मुकुलमाकृ
रिति अधः स्थिते चले लोचने वाचस्तत्त्वानिवारितं प्रसरं सं
कोचितमलसं यत्तत्समयकोलाहलरहिते कालेऽसमागतं च
मिति संकोचितं दोलितं इत्यनेन पारितोषिकमालिंगनं क

स्वच्छत्रपोते ऽत्र हमत्र शय्यायां निमीलितं दिवस एव पथ्या = ४
रात्रिश्च धपयिकस्त्वावयोः शय्यां मा गहेरिति = ६

का० प्र० रोमीति व्यज्यते यद्यप्येकोऽत्रैवोदाहरणे भेदांतराण्यपि संतीति तत्र देवोदा
४१ हरणांतरं संभवति तथापि तैः संदेहत्वत्यत्तये श्राव्यस्तरतया
नः पुनरुदाह्रियन्ते वक्त्रादीनां प्रत्येकमेव न व्यंजकत्वं किं
तु मिलितानामपीति द्वयस्य व्यंजकत्वं यथा
...रैः सह ... प्रियं ... पुलोम्प्रहिमापदि स्मरतिमन्ध
...सज्जा एमहहि ... सज्जहसि १ न त्वर्थमात्र व्यंजकत्वमात्रं
युगकाव्यस्य व्यंजकत्वं न सिद्धमित्यत आह शब्दप्रमाणवेद्यो
ऽर्थो व्यनक्ति तथार्थांतरं यतः अर्थस्य व्यंजकत्वे तच्छब्दस्य सहकारि
ता २२ इति श्रीमन्महामहोपाध्यायगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदी
पे अर्थव्यंजकत्वनिर्णयस्तृतीयउल्लासः ३ यद्यपि काव्य
लक्षणविभागं चाविधाय लक्षणापदार्थे विवेचनीये बुवि
चूच्यपदार्थः शब्दार्थौ विचारितौ इदानीं दोषगुणालंकारा

...गामत्वा = ३
...राती ये स्वयमेव
...न...ध = २

ति ना
णां निरूपणं चिन्तनं तु काव्यभेदस्य ध्वन्यादेर्भेदानां च
तथापि ध्वन्यादिभेदेषु ज्ञातेषु दोषादीनां हेयोपादेयत्व
तयोरवगमो भवति तयोर्विशेषनिष्ठत्वात् यथा श्रु
तिकटुकत्वं दोषो ध्वनिविशेषे शृंगारादि ध्वनौ हेयो र
रौद्रादिरसध्वनौ चित्रभेदे वा हेय एवं माधुर्यादिगुणाः शृं
गारादावनुगुणतयोपादेय एव रौद्ररस ध्वनौ त्वनुपादे
य एव अलंकारोपि यमकादि रसादि ध्वनावनुपादेय
चित्रभेदे तूपादेय एव तथापि दोषादिनिरूपणोपयो
गिषु काव्यविशेषप्रभेदेषु निरूपमाणेषु प्रसंगादनु
पयोगित्वान्न निरूपणीया इत्युक्तं सर्वेषां काव्याने
स्वयमेदौ निरूपणीय स्तत्र प्रथमध्वनिभेदस्तत्र भे ना
वति ध्वनिर्द्विधा अविवक्षितवाच्यो विवक्षितान्यपरवाच्य

३

का॰ प्र॰ ४२

42

अनत्र यच्चाभिदाया: प्राधान्यात्तत्सूलकौ विवक्षिता

नान्यपरवाच्यस्वप्रपचं निरूपयितुमुचित: नव्याथ

उक्तलक्षणामूलेव्यंजनायाः प्राकनिरूपणात्पश्चात्

तत्तीन्यश्चैव प्राकृत्तिकेत्क्रमम् यादायसूचीकटाहन्या

येनवाप्रयमममा घमुद्धिस्य यविभजते अविवक्षितवा

च्यायस्तत्ववाच्यंभवेत्त ध्वनौ अर्थान्तरसंक्रमितनत्य

अवानिरस्कृतम् २४ वाच्यः वाच्यजान्यादि धर्माणां

धर्मिण्य विवक्षितोवाच्यैकरूपेणान्वयबोधविषयित

यानयेदितो पक्षस: तत्र यच्चाविवक्षितवाच्यमावस्य

नायंविभाग: किंतद्विशेषध्वने नलशाब्दात्त्व्यावगमः

तथाति अविवक्षितवपाच्यस्यान्वयानुपपत्तेः साच

पाच्यस्यानुपपत्तेत्वेनउपयोगिनिरूपांतरे तात्पर्यात्तवश्यत

~~नतत्तायंतिगमायतासवना नग्रहीताभवंति~~ =

~~तर्यकिरणाग्रहीता एवक मता: कमलाभवंति~~ =

ना [illegible]

एवास्त्वयायोग्यंत्वाद्वा अनुपपन्नमपि पुनरुक्तत्वात् विशेषा
नाधायकत्वमात्राद्वा तत्रोभयपक्षविवाच्यमर्थान्तरे उपयो
गिनिलक्ष्यत्वावच्छेदके सङ्क्रमितमाश्रयत्वेनपरिणमितं
वाच्योप्यर्थोऽत्ररूपान्तरेणलक्ष्यत इत्यर्थः द्वितीयेऽवाच्य
मत्यन्तंतिरस्कृतम् नकेनापिरूपेणान्वययत्राविष्टम् त
त्रार्थान्तरसंक्रमितवाच्यंपुनरुक्तेर्यथा तालाजायन्तिगु
णाजालादेसहिअएहिघेप्पन्ति रइकिरणाणुग
गाहिआइ होंतिकमलाइकमलाई ए अत्रद्वितीयकमलाशब्दः
सौरभादिगुणान्तरसंक्रमितवाच्यः विशेषणानाधा
यकत्वमात्राद्यथा त्वामास्मिवच्मिविदुषांसमुदायोत्रतिष्ठ
ति आत्मीयांमतिमास्थायास्थितिमत्राविधेहितत् अत्र
वच्मीत्यनुपपन्नमप्यर्थम् अत्रवपादानेऽपिवचनमीत्यर्थ

तदा जायन्ते गुणा यदा सहृदयैर्गृहीता भवन्ति = पं·७
सूर्यकिरणानुगृहीता एव कमलाः कमला भवन्ति = पं·५

का॰ प्र॰ ४३ तीतेः अत उपदेश्य त्वलक्ष्ये तत्रवाच्यार्थः संक्रमितः ए
वंत्वामस्मीतिपदेप्यनुपयुक्तार्थसंबोधनतयैवयुष्म
दर्थस्यवक्चनकर्मताधात्केःवक्तीस्तुत्तमपुरुषेरोवास्म
दर्थतत्कात्वप्रयात् अततत्ताभ्यांलक्ष्योरुपदेश्यात्
त्तृत्वयोस्तद्वाच्योसंक्रमितौन पात्मात्मीयायाएवम
तैः सर्वैराख्यानादनुपयुक्तत्वेनात्मीयग्राहेन्प्रमाण
परिगृहीतत्वेलक्ष्यमाणेतद्वाच्यंसंक्रमितम् अस्मद्युं
त्रा तमे इत्यर्थग्रहणात् स्मियोगोपिवक्तीन्युत्तमपुरुषः
ग्रत्यंततोनिरस्कृतेयप्या उपहृतंबहुतत्राकिमुच्यते स
जनतत्राप्रापितामवतापरम् विदधदीदृशमेवसदा स
खिउखित्वमास्वततः प्रारदाशतम् अत्रापकारिणएव
न्वयायोग्यैकृतादिपदेःस्वार्थीविपरीते लत्यतेलक्षत्रवा

रूप

वाच्यस्यवकपंचिन्प्रयोगः त्वयैवमपकारेपिक्रियमा
णोमयात्रियमेवोच्यते इतिसाधुत्वंव्यंग्यम् तवोप
कारापकारविवेकोनास्तीतिवा अयंचप्रभेदोनाविरो
धिलक्षणायाः किंत्वत्रापिविषयामास अ धूलसूरवो
त्कारोत्पलायाः स्मितावगूढप्रमोदहेलवाचः प्रियावि
लायाधरमायत्ताद्याः पर्याप्नोतीत्यप्रतिषेधमेव १ अ
पपादित्यनेन सोत्कंठनिरीक्षणोव्यंग्यम् उत्कंठ
तिप्रायोव्यंग्यः द्वितीयंध्वनिभेदंकारिकाद्याभ्यांविभ
जते विवक्षितंचान्यपरेवाच्यंयत्रापरस्तुसः ध्वनिरिति
प्रकरणात्लभ्यते अन्यपरंव्यंग्योपसर्जनीभूतम् अ
यंभेदोभिधामूलव्यंग्यप्राधान्येसतिद्रष्टव्यः एषच
कोप्यलक्ष्यक्रमव्यंग्योलक्ष्यव्यंग्यक्रमः परः २५

का·प्र· स्वीकृताहन्यायेनाभिन्त्यालक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यपूर्व
४४ मुद्देशात्तदेवैकत्वात् द्वितीयस्यपंचाशद्भेदत्वात् वि
44 भावादयएवनरसः किंतुरसस्तैर्निष्पद्यतेइत्यासी
विभावादिरसप्रतीत्योः क्रमः सन्नपि न लक्ष्यते इति क्रम
स्यालक्ष्यत्वलक्ष्यत्वकृतं भेदद्वयमित्यर्थः रसभावत
भास दाभासभावः शान्त्यादिरक्रमः भिन्नोरसाद्यलंकारादलंका
र्यतया स्थितः २६ अक्रमः अलक्ष्यक्रमः नतु हेतुः र
सभावयोः परामर्शः आदिग्रहणाद्भावोदयभावसंधि
भावशबलत्वानि ननु आभासवद्रसस्य शान्त्यादयः किं
नोक्ताः निरंतरावयवस्याप्यविच्छिन्नस्यानिरानिशाय
स्यवेद्यांतरसंपर्कशून्यस्यतदभावात् आभासत्वं तु
तिर्यगाद्याधिकरणतया ऽविरुद्धमभिन्नरतिप्रयत्नग्रंथा

नंरसादिस्तत्त्वध्वनिः यत्र न प्रधानत्वं तत्रालंकारइतिभा
वात्र कारणान्यथकार्याणिसहकारीणियान्यपि
रत्यादेःस्थायिनोलोकेतानिचेन्नाट्यकाव्ययोः २७
विभावाअनुभावास्तत्कथ्यंतेव्यभिचारिणः व्य
क्तःसतैर्विभावाद्यैःस्थायीभावोरसस्मृतः २८ च
व्येतिसमुच्चये कारणानिप्रमदेहृदयादीनिकारकोद्दी
पकरूपाणिकार्याणि स्वेदस्तंभोरोमांचःस्वरभंगो
वेपथुःवैवर्ण्यमश्रुप्रलयःइत्यष्टौसात्विकामताः
वाङ्मनोबुद्धिशरीरारंभरूपाणिकटाक्षभुजक्षेपादीनि स नि
हकारीणितेषुजानितिसूत्कंठादीनि विभावाआलंबनो
द्दी द्दीपनरूपाः चैतद्रूपदत्यर्थः ततइत्यर्थः यद्यपुद्दीप
कस्यस्थायिनिनिकामरणात् किंतूत्पन्नेतस्मिन्नीषउत्क

का॰ प्र॰ र्थाधायकरूपमुद्दीपकत्वं तच्चाप्यनुद्दीपितोप्यज्ञा
तप्राय एवेति उद्दीपकोपि कारकत्वोपचारात् तत्रापि
विभावव्यवहारः विभावादिसंज्ञा च विभावनादिव्यापा
रयोगात् तच्चाप्यावासनारूपतया स्थितान् रत्यादीन्
स्थायिनो विभावयन्ति रसास्वादांकुरप्रयोग्यतां नयन्ति
ते विभावाः अनुभावयन्ति चैतानित्यनुभावाः पोष
विशेषेण कृतया विभिन्नः कार्यैः स्थितं चारयन्ति विशेषेणाभिमु
ख्ये ख्येन चरन्तीति वा व्यभिचारिणः व्यक्तः इति व्यक्तिश्चर्व
णेति पर्यायः सा च विशेषरूपा तच्चाव्यक्तिविशिष्ट
एव स्थायी रसः एवं च रसस्य कार्यत्ववचनं विभावादिभि
काव्योपस्थापितैः स्थायिनोऽजननात् विभावादिका
र्यतयैव स्फुटत्वादिविशिष्टत्वस्य कार्यतानवच्छेदकत्वा

घानीलयुद्गत्ववत् न स्मात्स्थायीन रसः किंतु विभावा
नं दिमेलकत्वे लेववा अन्यथानकार्यकृत्वादिग्रह विरोधा
दिति प्रल पितमात्रम नादेयम् संयोगेति यस्य कारणा यानि
दीनि रत्नैरस्तत्ज्ञानी यैरित्यर्थः स्थायी विरुद्धैरविरुद्धैर्वा भा
वैरतिरस्कृतप्रवाहो भावः यदुक्तम् विरुद्धा अविरुद्धा
वा यं तिरोधातुमक्षमाः आनंदांकुरकंदोसौ भावः स्थायि
पदास्पदम् नचेयं स्वकपोलकल्पना तत्रकारस्य उक्तं
हि भरतेन विभावानुभावव्यभिचारिभावाद्रसनिष्प
त्तिरिति एतद्विवृण्वद्भिर्भट्टलोल्लटप्रभृतयः स्थायिन
विभावेनोत्पाद्योत्पादकभावरूपादनुभावेन गम्यग
मकभावस्वरूपात् व्यभिचारिभिः पोष्यपोषकभावरूपा
त्संयोगात्संबंधाद्रसस्य निष्पत्तिरुत्पत्तिरभिव्यक्तिः

का० प्र० पुष्टिश्चेत्यर्थः तथाहि ललनादिभिरालम्बनविभा
४६ वैः स्यापीत्यादिकोजनितः उद्यानादिभिरुद्दीपन
विभावैरुद्दीपितः अनुभावैः कटाक्षभुजक्षेपणादिभिः
प्रतीतियोग्यः कृतः व्यभिचारिभिरुत्कंठादिभिः प
रिपोषितो रामादावनुकार्ये रसः नटे तत्कल्परूपतानु
संधानवशादारोप्यमाणः सामाजिकानां चमत्कार
हेतुरिति तदेतदपेशलं सामाजिके तदभावेन तच्च
मत्कारविरोधात् न च तज्ज्ञानमेव चमत्कारहेतुः शाब्द
ज्ञानेपि तदापत्तेः लौकिकशृंगारादिदर्शनेनापि चमत्का
रप्रसंगात् नचानुभावादिज्ञानवला यात्कश्चारोपस्त
प्यानन्दसाक्षात्कारमात्राभिनिवाच्य चंदनरसत्वादौ
वैपरीत्यदर्शनात् अन्यथैवोपपत्त्यानादृशकल्पना

46

तद्धति तत्प्रकारत्वम् = ३

यामातामभावाद्व श्रीशांककलुस्यापिनोविभावाद्धिंनु
धर्मयान्कमापकाभावरूपसंबंधा व्क्तस्यानिष्यानोरिन्त
मितितिरिस्पर्वः न यथाहि विषयनिष्पभाविषयाधीः
सम्यग्बुद्धिः यथारामएवायम यमेवराम इत्ययोगा न्य
योगव्यवच्छेदविषये अनंतरावनारा क धात्वामिथ्या
धीः यथानेखालिकेनरामोयामिनिवा धेरामोयामि
त्ति विरुद्धोभयकोटिकाज्ञसंशयः यथायंरामोनवेति
सदृशोभयाविषयाधीः साहृश्य धीः यथारामसदृशो
यामित्ति ना न्योलोकप्रसिद्धाम्यावितत्तरात्तथाविवृत्त
स्गोयामित्तिवद्भामोयामित्तिबुद्धाप्रथमं पत्तम्क्तोनन्दो
विषयी क्रि यत्तत्नमत्त त्राविद्यमानमपिविभावाद्धिंनुपलि
गमवगम्यतेकुतः एवमिवरोमा वाषा विभावि गुरुाधीना

मासाद्यचक्षुनातिशय्याभ्यासेननटेन सेयंममांगेषु
सुधारसच्छटासमुत्कर्पूरशलाकिकादृशोः मनो
रथश्रीर्मनसःशरीरिणीप्राणेश्वरीलोचनगोचरंगतेत्या
दिविवादहर्षमघनयाचपलायननेत्रपाणिविक्षुन्नाश्चावि
रलविलोलजलदःकालःसमुपागतस्थायमित्यादि
व्याकार्यानुसंधानबलादालंबनोद्दीपनव्यंजकैनत्सु
ङ्गरास्यरामाचादर्दर्शनीयस्याविभावितनव्यंजनी
यस्यौत्कंठादेस्तत्कार्यप्रकटनेनचप्रकाशनात्
स्त्रप्यन्नैःकृत्रिमत्वेनानातल्लिंगैरपिकृत्रिमत्वेनाज्ञाना
त्स्थायीरत्यादिरनुमीयतेसैवानुमितिःसाचमत्कारस्वरू
पोचर्वणा अतस्तत्याविषयीक्रियमाणास्थायीरस
उच्यते चर्वणाचसामाजिकानामितिनेषेचरसह

निर्व्यवहारः ननु साक्षात्कार एव चमत्कारो न त्वनु
मित्यादिरपि अन्यथा रसास्वादादावनुमीयमानेऽपि स
म्यग्वत्स्यात् वस्तुसौंदर्यबलाद्रसनीयत्वेन स्यापि
तासामन्यानुमेयवैलक्षण्यात् तथापि स्यापिनोऽन
ट सवाह्य धावतारेऽनुमितिर्वैकल्यं स्यादिति चेन्न
अभावानिश्चय भीबावगाहितया संभाव्यमानत्वा
त् एतदप्यहृदयग्राहि यतः प्रत्यक्षमेव ज्ञानं तच
दि मत्कारं नानुमित्यादिरपि लोकप्रसिद्धिमवधूय
न्यथा कल्पने मानाभावः स्वस्यान्यस्यैव योजनेऽसं
भवात् भट्टनायकस्तु न ज्ञावच्छेदगतत्वेन न वार
अगतत्वेनानुभावयते न चोत्पाद्यते नु सामाजि
कगतत्वेन व्यज्यते आद्यपदयोरुक्तदोषात् अ

48

त्यपत्तेनान्येषांचमत्कारभावाच्चकैर्न्येसिद्धस्यैवव्यं
ग्यत्वाच्चरसस्यचासिद्धत्वात् सर्वेषामेवाभिव्यक्तिप्र
संगाच्चतस्माद्विभावादिभिःसंयोगात् भोज्यभोजक ग५
भावसंबंधाद्रसस्यनिष्पत्तिर्भुक्तिरितिसूत्रार्थः नच
भोगपदेपिदोषावकाशःभोगस्यालौकिकत्वात् न
प्याप्पत्यानि स्तस्यायीभिन्त्यानिच्छेरपिविभावादि
भिःकल्पनत्वेनभोक्तृव्याप्तिप्रसंगादितिचेदुच्यते
शब्दात्मनःकाव्यस्यत्रयोव्यापाराः अभिधाभाव
कत्वंभोजकत्वंचतत्राभिधानिरन्तरसान्तरपर्यानिष्ठ
त्वेनाद्विधाभावकत्वंसाधारणीकरणम् तेनहि
व्यापारेणाभिधादयःस्थायीचसाधारणीक्रियन्ते
साधारणीकरणंचनदेवयत्सीतादिविशेषाणां

कामिनीत्वादिसामान्येनोपास्यानिःस्याप्यनुमा
वादीनांच संबंधि विशेषा नवाछिन्नत्वमेवकत्रत्व
व्यापारकृयंनाघेपि एवंकाव्येनास्येवाद्वितीयव्याप
रेसात्साधारणीकृतौ विभावादिभिस्तत्नीयव्याप
रसाहित्येनतत्व्यानए वस्थायीभज्यते भोगश्चास
त्वगुणोद्रेकात्प्रकाशनंनय आनंद स्तन्मस्वरूपात्मान
न्यालंबनायासंमन्वयरूपेलौकिकसुखानुभवाविल
क्षणः सत्वरजस्तमसोगुणा नामुद्रेकेराजसातुःख
दुःखमोहात्मकाश्चेनेउद्रेक स्त्वेनराबाभिभूताव
स्थाननामानिसांख्यासिद्धांतानुसारेणाविकृतउनंतद
पिनसम्यक् एताहशव्यापारद्वयकल्पनाप्रमाणा
भावात् मुक्तेज्ञानानानिरेकस्यानुभववाधितत्वा

वि

का॰प्र॰ नानिर्व्वीज्ञमानस्यचाभिव्यक्तिपन्नाएवपर्यवसा
४८ नात् आचार्याभिनवगुप्तपादास्तुस्थायिनोवि
49 भावादिभिःसमंव्यङ्ग्यव्यञ्जकभाववद्रूपान्संबं
धाद्विभावादीनामेवच परस्परसंयोगात् मिल
नादसस्यनिष्पत्तिरभिव्यक्तिः तथाहि लोकेप्रम
दादिभिःकारणादिभिःस्थायिनोरत्यादेरनुमाने
अभ्यासेनपाटवंतेषांनिष्पन्नानितद्धेतोःसामाजि
कानांतद्गततयाभास्यन्तोरत्यादिःस्थायीकाव्ये
नाट्येचगुरुणालंकारयोगात् चन्द्रादिप्राप्तेन
येनचयत्रचोक्तविभावनादिव्यापारवत्त्वाअलौकिकविभा
वादिशब्दव्यपदेश्यायोग्यदशाविशेषैरेवकार
णादिभिर्व्यज्यते मन्त्र्येवयथापूर्वंइत्यादिनोमन्न

त्येषां तद्वासनाविरहिणां किं रसाभिव्यक्तिर्नास्त्ये
व कः संदेहः अत एव शृंगारिणामेव शृंगाररसस्या
निर्विघ्नस्वभावानामेव शांतरसस्याभिव्यक्तिरित्याद्य
नुपपन्नं किंच अपरा स्वाभाविकी वासना सहका
रिणीयां विना शृंगारिणामपि मीमांसकवैयाक
रणानां न रसाभिव्यक्तिः नेड्डुको वासना चेत्तर्हि तस्या
रसस्यान्मीमांसकादिचित्तिनकृतस्याप्यन्यानि
ष्ठैर्विभावादिभिः कथमन्यनिष्ठस्य रसस्यापि नो
भिव्यक्तिः उच्यते मर्मवेत्तृपात्रैरेव तेन नटस्य स
चैतन्यशक्तिसंबन्धविशेषस्वीकारानियमस्य न मर्म
वेत्तॄन् पात्राणि वेत्ति न नटस्य सचैतन्यशक्तिसंबन्धवि
शेषपरिहारानियमस्य चाज्ञानान्नैषां साधारण्ये

का॰प्र॰ नप्रतीतेः साधारण्येन प्रतीतिश्च न सर्वसंबंधि
प॰ तया प्रतीतिः किंतु संबंधिविशेषीयत्वेनाप्रती
तौ प्रतीतिः यथा अमुकस्यैवेत्यवधारणं विना
80 मुकस्यैवेत्येव प्रतीतिः अत एवोक्तं ममैवैत इ
ति नियमानध्यवसायादिति तेषां च स्वीयत्वा
संसर्गाग्रहात् स्वीयत्वसंसर्गाग्रहप्रयोजनं संप
द्यते एवं च वाक्यार्थे वाधे संबंधिविशेषत्वानुभ
वोपि नाविकल्पने संसर्गावाधे संबंधी न विषयः
किंतु पदार्थस्मरणएवेत्यनुभवविरोधाद्विचा
रासहत्वाच्चानुपादेयं ननु एवं विभावादीनां साधा
रण्यं विना विभावादित्वं व्याघातादतः सा
धारण्यं स्वरूपेणैव तत्काव्यस्यानन्तस्यकत्तवात्म

निमित्तत्वात् । यद्यप्यसाधारणोपि तस्य तत्र रसत्वमिति
विरोधस्तथापि त्वद्दृशो सहृदयस्य संवादो न स्यात् । स
एव लौकिकत्वाद्दोषः स्वीकारकारणमिति उच्यते
उपायानां विभावादीनामुक्तरूपसाधारण्यबला
त् रसानुभवकाले स्थायिनोपि तत्प्रमातृविशेषश्चानिह
त्वलक्षणायाः परिमितप्रमातृतायाप्यद्विगलने
म ज्ञानानन्दघनो नान्योन्याभिन्नाविद्यान्तरसंपर्कशून्यो ऽ
परिमितो भावो यस्य तेन प्रमात्रा सकलसहृदयसं
वादकारिणा प्रमातृविशेषसंबन्धाग्रहरूपसा
साधारण्येन स्थायी चर्व्यते न तु चर्वणा विशेषः
स्थायी रस इत्युच्यते । चर्वणा या च स्थायी विषयी
क्रियते तात् न तु सुखात्मकत्वात्मेति न रसस्य ।

का०प्र० व्यक्तिरिति चेन्न स्वप्रकाशानंदस्याकारवदभिन्नस्वा
५.२ त्मनो विषयीकरणात् अभिव्यक्तिर्विशिष्टत्वं
दिस्थायी चर्व्यमाणतैकप्राणः न तु चर्वणानाशे
51 विनष्टो रस इति प्रतीतिविषयो विभावादिजीवि
तावधित्वेनानित्यचर्वणः पुरइव परिस्फुरन् हृदय
मिव प्रविशन् सर्वांगीनमिवालिंगन् अन्यत्सर्व
मिव तिरोदधत् ब्रह्मास्वादमिवानुभावयन्नल
वालौकिकचमत्कारकारी शृंगारादिको रस इत्यु
च्यते नन्वेवं स्थायिविभावादिसमूहालंबनात्मि
का रसप्रतीतिरिति पर्यवसन्नम् तच्च न युक्तम्
विभावादीनां पार्थक्येन प्रतीतिप्रसंगात् घटपटा
दिसमूहालंबनवदिति चेन्न पाकरसन्यायेन

चर्वणात् पश्चात्पावकेकर्पूरादिघर्षोनपार्थक्ये
नानुभूयते तेन पश्चात्तत्रापि विभावाद्यभावः ॥ ननु वि
भावादीनां परामर्शान्वयव्यतिरेकात्तत्कार्यमेव र
सः किं नोच्यते इति चेन्न नाविभावादिपरामर्शस्य
कारणत्वं यादृश्यात्तद्वा निमित्तकारणत्वमेव
न चैतेषां नाशस्य कार्यनाशकत्वादृष्टं पितृवादीनां
न पातत्वाद्भ्युपगमात् चंदनादिस्पर्शजन्यसु
खादिनाशे योऽभावि ख्यतीति चेन्न न तत्र हि तत्र स्पर्शाभावे
न सुखविनाश्यते किं तु तत्र भावेकारणाभावेन कार्यनो
त्पाद्यते उत्पन्नस्य सुखस्य तर्हि कथं विनाश इति चे
न्न विरोधिगुणान्तरात् अत्रापि तत्प्राप्तिरिति चेन्न
रसस्य वेद्यान्तरसंपर्कशून्यतया ज्ञानान्तरादस्तत्कौ

ऽऽत्मविशेषगुणानां स्वोत्तरवर्तिगुणनाश्यत्वात् = ३

का॰ प्र॰ लेऽभावात् नन्वेष दोषो व्यक्तावपि समान इति चेन्न
५२ समानः व्यक्तौ लौकिकोत्तरतया दोषासंस्पर्शात् किंच
चर्वणाविशिष्टः स्थायी रसः न च काव्याद्युपस्थाप्यो
52 विभावादिर्विशिष्टहेतुः न तेषां ज्ञाप्य इति चेन्न वि
भावादिपरामर्शं विना तत्सिद्धेरभावात् न चैकैव सा
मग्री निष्पादिका ज्ञापिका च संभवति किंच स्वाभि
न्नतज्जन्यज्ञानाविषयो हि न ज्ञाप्य उच्यते अत एव
स्वप्रकाशानयोऽपि चाक्षुषादिज्ञानं न चक्षुरादिज्ञाप्य
व्यवह्रियते न चात्र तथा स्वाभिन्नतज्जन्यज्ञानविषय
तयैव न तु ज्ञाप्यत्वं तन्निषेधामः किन्तु विभावादिभि
र्व्यंजनव्यापारणीयः कारकज्ञापकाभ्यामन्यो ह्यलौकि
क इति चेत् अलौकिकासिद्धेर्भूषणमेतन्न तु दूषणम्
प्रसिद्ध

कथंतर्हिविभावादिभिरुत्पन्नोरसोज्ञेयोरसइत्यादि
व्यवहारश्चेत् आद्यस्तावद्वर्णोत्पत्तिफत्यानन्तरा
त्युपचारात् द्वितीयोपिगुणालंकाराद्यसंभिन्नरसादि
विषयायालौकिकीप्रमितिः यद्वापरिपक्वयोगिनां
युक्तपदवाच्यानांवात्यार्थ्यसंस्पर्शरहितस्यात्ममात्र
विषयसंवेदनंतेभ्योगुणालंकारयुक्तरसादिमात्र
विषयत्वयाविलक्षणंयत्संवेदनंतज्ज्ञोचरनयोनिमंत
व्यम् नकेवलमसत्वाद्दशाप्योरसंकिंत्विनोपियन्न
स्तद्ग्राहकंतन्निर्विकल्पकम् विभावाद्यपरामर्शेनि
विकल्पजननायोग्यत्वात् नापिस्वाभिन्नसविक
ल्पकंचर्व्यमाणालौकिकानंदमयस्यतस्यस्वसंवेद
नमात्रसिद्धत्वात् चर्वणादशायांज्ञानान्तराभावात्

स्या

ज्ञानपदवाच्यानांजगद्द्विषयकत्वप्रालिविता
नम् यद्वापरिपक्वयोगिनां x पं॰५

का० प्र० स्वाभिन्नसविकल्पकविषयत्वेनतत्राप्यन्यत्वमित्युभे
८२ क नन्तुनिर्विकल्पकस्वाभिन्नसविकल्पकयोर
न्यतरविषयत्वाभावोपरविषयत्वपर्यवसन्नः
83 तथाचैकविषयत्वाभावेऽपरविषयत्वप्रसक्ति
रुभयविषयत्वाभावेऽभयविषयत्वंप्रसज्ये
तेतिचेन्न एवंह्युभयरूपत्वमापद्यमानंस्वाभि
न्नसविकल्पकविषयत्वरूपद्वितीयकोटिशालित
यालोकोत्तरचमत्कारमेवगमयतिनपुनर्विरोध
मिति अप्यविनाभावादयोमिलिताःकिमितिव्यञ्ज
कत्वेनिर्दिष्टाः एकैकस्यव्यंजकत्वेव्यभिचारात्
अपेकस्मादन्यस्यादेपात् अत्राप्यस्त्येवरस
व्यक्तिरित्यव्यभिचारइति चेन्न व्याघ्रादयोहि।

त०

विभावाः भयानकस्यैव रौद्राद्भुतवीराणां कृपा
४१ नादयोऽनुभावाः शृंगारस्यैव करुणाभयानकयोः
चिन्तादयो व्यभिचारिणः शृंगारस्यैव वीरकरुण
भयानकानामित्यन्यथ्यापानियमात् नन्वे
वंमिलितस्यैव व्यंजकत्वे एकैकोपस्थितौ रसव्यक्ति
र्न स्यात् दृश्यते चासौ यथा वियद्दलितमलिनाम्बुग
र्भमेघं मधुकरकोकिलकूजितैर्दिशां श्रीः धरणि
रभिनवांकुरांकटंका प्रणतिपरे दयिते प्रसीद मुग्धे
१ इत्यादौ कामिनीगतत्वाया रतेरालंबनोद्दीपनवि
भावमात्रस्योपस्थितौ एवं परिमृदितमृणाली
म्लानमनंगं प्रवृत्तिः कथमपि परिवारप्रार्थनाभिः
क्रियासु कलयति हिमांशोर्निष्कलंकस्य लक्ष्मी

छिद्यन्तइतिछेदःखण्डः=१ उत्कण्ठा=२ कोपःअसूया=४

का. प्र. मभिनवकरिषंनछेदकांतैःकपोलै इत्यादौ वंगमा
५४ लिंग्याद्यनुभवनादस्य दूराङ्कस्कमागतोनाविव लज्जा=२
हर्ष=३ र्तितंसंभावितरिणस्फोरितं संभ्रमव्यंजकस्यांगस्यहीतव नर्मविप्र... ३
56 सनांकिंचाचितिमवतंस्माविन्यासस्यरणा नोतिवाति
करे वाष्पासुभूषणैद्वारा चलज्जीवमहोप्रपंचचतुर
जांताणासिप्रयासि इत्यादावुत्कंठकादिविशेषणा
व्यंग्यानामौत्सुक्यलज्जाहर्षकोपासूयाप्रसाद
नांव्यभिचारिभावानामपि यद्यप्यत्रप्रेयसीत्यालं
बनविभावोप्यालिंगनाप्यापिरुत्कुलघर्मवत्तयानि
र्देष्टादनास्तिकल्पएवेतिमैवम् एषांविभावा
दीनामसाधारणत्वेनान्यतमस्यापेक्षकत्वेनात्रापि
मिलितानामेवव्यंजकत्वात् नन्वेषांचेद्रसाधा

रसापं किमन्यद्वयाद्रोपेन एकैकं व्यभिचारोऽत्र हि द्वयो
पादानेऽप्यसाधारण्यमेवकथंतर्हिस्थायीवि
शेषोयोगपवि भावाद्यपेक्षकत्वमितिचेदुच्यते
एकैकव्यभिचारेऽपि मिलितानांव्यंजकत्वेऽस्मिन्ने
ऽसाधारण्येनापीतरद्वयमाक्षिप्यते किंचरसस्य
विभावादिसमूहालंबनरूपत्वात् एकैकस्मादसा
धारणादपिव्यक्तिभावान्मिलितानामेवव्यंजक
त्वमनोऽसाधारणेनापीतरद्वयमाक्षिप्यतेतन्नोमि
भि लितैस्तदपिव्यक्तिरितिनिर्विवादः एक एवशृंगारोरसः
केचित्तुदशेत्यादितन्निरासायरसभेदानाहशृं
गारहास्यकरुणारौद्रवीरभयानकाः वीभत्साद्भुतस
तौ चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः शान्तस्यरोमांचादिवि
के

का॰प्र॰ रहेशानभिनेयत्वात्काव्यमात्रगोचरत्वमित्यभि
५५ धानात् नानुकृत्युक्तं यद्यानास्येतावता अस्वाद्यत्वः श्लो॰ २
काव्येपितावत्तस्यपर्थः ननरससुखात्मकइति
55 प्रतिपादितंतत्कथंदुःखमयःकरुणादिरितिचे
न्न लोकेतथात्वेपिकाव्यादौपार्यंतिकोलौकिक
सुखोदयात् अन्यथात्रेक्षावतामप्रवृत्त्यापत्तेः
शृंगारादीनांलक्षणंचरत्यादिप्रकृतिकत्वंतत्र
मनोनुकूलेष्वर्थेषुसुखसंवेदनंरतिःतत्प्रकृतिको
रसःशृंगारःसचद्वेधा संभोगोविप्रलंभश्चतत्र स
नुकूलौनिषेवेतेयत्रान्योन्यं विलासिनौ दर्शन
स्पर्शनादीनिससंभोगोमुदान्वितः १ सचपरस्प
रालोकनालिंगनादिभेदादपरिगणयेइत्येकः

युगगरापत्ते भावोयदारत्तिर्नाभिप्रकर्षमधिगच्छ
न्ति नाधिगच्छतिचाभीष्टंविप्रलंभस्तदोच्यते
सचसंगमपूर्वस्तदन्यश्च तत्राद्योभिलाषहेतु
कउच्यते अभिलाषपदेनतद्धेतोरनादिसंगामा
वस्यलक्षणात् अन्यश्चकाचिदीर्ष्ययाप्रणये
नवामानरूपःसईर्ष्याहेतुकउच्यते ईर्ष्यापदे
नमानहेतोरुपलक्षणात्कचित्कार्यवशाद्दूरी
तरास्पत्तेःसप्रवासहेतुकोभिधीयते उत्पद्यमानो
त्पत्स्यमानावपिप्रवासोस्वज्ञानद्वाराविप्रलंभ
प्रयोजकाविनिनाव्याप्तिः प्रवासज्ञानस्याहेतुता
नलक्षणाद्वा काचिच्छापात्सचशापहेतुकइ
तिव्यवह्रियतेकश्चिदुक्तविपत्तिरकारुणल

त

का॰ प्र॰ ज्ञादित्तः कारणान्न सपत्नविरह हेतुक उच्यते
५६ करुणोऽङ्गारस्यात्रैवांशत्वं तत्र संभोगेनापि
कारणेनाप्रकारत्वान् क्रमेणोदाहरणानि शू
न्यं वासगृहं विलोक्य शयनादुत्थाय किंचिच्छनै
र्निद्राव्याजमुपागतस्य सुचिरं निर्वर्ण्य पत्युर्मु
खं विस्रब्धं परिचुम्ब्य जातपुलकामालोक्य गं
डस्थलीं लज्जानम्रमुखी प्रियेण हसता बाला
चिरं चुम्बिता १ विलोक्योन्निलज्जासस्थानकर्तृकं
न मुग्धा ह्यपि विनैव कांचुलिकया धत्से मनोहारि
णीं लक्ष्मीमित्यभिधायिनि प्रियतमे तद्वीटिका
संस्पृशि शय्योपान्तनिविष्टसस्मितसखीने
त्रोत्सवानंदितो निर्यातः शनकैरलीकवचनो

पत्न्यासमालीजनः २वीटिकावसनग्रन्थिः विप्र
लंभेस्त्वभिलाषविहेलयप्यां प्रेमार्द्रप्रणयस्पृशः
परिचयादुद्गाढरागोदयास्तास्तामुग्धदृशोनि
सर्गमधुराश्चेष्टाभवेयुर्मयि यास्वंतः करणास्य
बाह्यकरणव्यापाररोधीक्षणादाशंसापरिकल्पि
तास्वपि भवत्यानंदसान्द्रोलयः प्रेमः स्नेहः सए
वप्रकर्षः प्रणयः सएवपरिचयानिध्यायेनरञ्ज
नदृढमोदयः ईर्ष्याहेलकोयप्या सापत्न्यः प्रेय
मापराधसमयेसख्योपदेशंविना नोज्ञाताव
निसाविभ्रमांगवलितावक्रोक्तिसंसूचनाम्
स्वच्छैरच्छकपोलपालिगलितैपर्यस्तनेत्रोत्प
लावालाकेवलमेवरोदितिलुठल्लोलालकैरश्रुभिः २

का॰ प्र॰ १ सख्येनोपदेशः सख्योपदेशः भविष्यत्प्रवास
प॰ ७ हेतुकोपयस्याः प्रस्थानवलयैः क्षोत्तं प्रियस्तस्यैस्ते
२ रजस्तुगतं घत्यान तुता मासितं व्यवासितंवि
तेनगन्तुं पुनः यान्तिनिश्चिन लचेतासिप्रियतमे
३ सर्वसंप्राप्त्यताणांत्व्यसानिजीवितप्रियस्
हत्सार्थैः किमुत्तदुपने १ भूतप्रवासहेतुर्यथा १
४ कियद्वुभवेषकस्तं धरायांकानिवा पल्लवसंचया
भवेयुः कियन्तिचसम्प्राप्तिरं बुजानांपरितापे
५ पहिपेतयैः कृशाम्याः १ सख्याः प्रवासितंना
यकंप्रतीयमुक्तिः भवेत्तु कोपप्यामभेव
६ विंभंडेपरिविद्यसेकानेपयैरे वाप्रियेवासरे य
यामावयमाहुः प्राहपारन्तः प्रास्थानिकमंगलं मो॰ ६

57

७ एवंवादिनि वक्तृभेदयित्वयानिघ्नस्य परोक्
तो मौंगल्यः कलुषो विलोचनपयोधाराभिरा १
८ पूरितः १ शापेनकोपपथ्या त्वामालिख्य प्रण
यकुपितां धातुरागैः शिलायां मात्मानं च ते चरणपा
९ तितं यावदिच्छामि कर्तुम् अस्रैस्तावन्मुहुरुपचि
तैर्दृष्टिरालुप्यते मे क्रूरस्तस्मिन्नपि न सहते संगमं नौ
कृतान्तः ४ आलिख्येनापीच्छा विषय एव विर
ह हे कोपयथा अन्यत्व जतीति कारवले ११ क
य्यानापप्यस्यनादृष्ट्वक हृद्योमांने छत्तिमागतश्च
हहा कोयं विधेः प्रक्रमः इत्येवमेवनर कल्पना १२
कवोलितस्वांतानि शांतान्तरे वाला दृत्तावि कर्तनव
तिकरानानानिनिद्रानिशि ५ एषाविरहोत्का

का॰ प्र॰ १३ रिवृत्तेत्यभिलाषबहेलकादेर्भिद्यन्ते त्वं पद्मीडो
५८ द्दिभिश्चेतोविकासो हास उच्यते त्वंगं वैकृतं
तेन हासप्रकृतिको हास्यः यथा आकुंच्य पाणि
म शुचिं मम मूर्ध्नि वेश्या मंत्रांभसां प्रतिपदं पृष
तैः पवित्रे तारस्वरं प्रहितं पूत्कृमदान् प्रहारं म
द्वांप्रहारं हा हा हतोहमिति रोदिति विष्णुशर्मा
१ अचक्ताडमानो विष्णुशर्मा तत्क्रन्दनं च विभा
वो रसाश्रयस्य पतन्द्वाकामनुभावः चपलादिर्व्य
भिचारीति इष्टनाशादिभिश्चेतो वैक्लव्यं शोक
प्रादुर्भावक आक्रंदिग्रहणादनिष्टाद्यैः शोकप्रकृ
तिकः करुणः यथा हा मातस्त्वरितासि कुत्र कि
मिदं हा देवताः क्वाशिषो धिक्प्राणान् पतितोशनि

ईनवहस्तैर्गेवुदग्धेदृशौ ३ स्त्यंचर्चरमध्यरूदूक
रुणापैरांगनाभोगिराश्चित्रस्यामापिरोदयंतिश
नधाकुर्वंतिभित्तीरपि ६ कश्चनाविपन्नाकाचिदी
श्वरीसंवाध्यानवंगदाहेष्वाविभावोप्रातिकूलेषु
नैदाणास्मप्रवोधकोपडच्यते नन्वंकशांतिरौद्राव को
ध्या कचितमनुमतंहर्षंवायैरिदंरूपांतकं
मनुयपश्चभिर्मिनयाद्देभवाद्रुरुदायुधैः नर
कुरिपुराणसार्धंत्रेधा सभीमोकिरीटिनामवम
६ ममसंमेदोमांसैः करोमिदिवालिकार्यारंभेषुस
रंभःस्यायाकृत्साहडच्यते नन्वक्षांतिकोवीरः स
चत्रिधायुद्धवीरोदानवीरोदयावीरश्चतत्राद्यो
यथा चैद्वोः संत्रासमेतेविजयद्दतनहन्हरपोभिन्न

का॰प्र॰ शक्रेभकुंभा युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी
५८ सायका निष्पतंतः सौमित्रे तिष्ठ पात्रं त्वमसि
नहि रुषां नन्वहं मेघनादः किंचिद्भ्रूभंगलीलानि
59 यमितजलधिं राममन्वेषयामि ९ अपराद्धह्
नीयो रौद्रशक्त्या तु जनितं चित्तवैक्लव्यदं भयं
तत्स्थायिको भयानकः यथा ग्रीवाभंगाभि
रामं मुहुरनुपतति स्यंदने बद्धदृष्टिः पश्चार्द्धेन प्र
विष्टः शरपतनभयाद्भूयसा पूर्वकायं दर्भैरर्द्धाव
लीढैः श्रमविवृतमुखभ्रंशिभिः कीर्णवर्त्मा प
श्योदग्रप्लुतत्वाद्वियति बहुतरं स्तोकमुर्व्यां प्रया
ति १० जुगुप्साविभावानां दोषमाहात्म्यदर्श
नात्तत्स्थायिको बीभत्सः यथा उत्कृत्योत्कृ

त्यक्तान्तिं प्रपमममप्पष्ट पृष्ठोबभ्रूयांत्तिमांस्तान्वं
सास्फिकपृष्टपिंडायववयवकठलभान्युग्रपूत्तीति
जगप्सा त्रार्तिः पर्यस्तनेव्वः प्रकटि — — पातः १
प्रेतरकः कंरकांस्क स्याद स्पिसंसंस्पंस्पष्ट
गन्नमापिकव्यमवेग्रमाति २ विस्मयात्रितावि
स्तारोवल्लमाहात्म्यदर्शनात् नुन्नप्रकृतिकोद्
नः यथ्याचिंत्रंनहानिमनवावनारक्कंकांतिरेवा
भिनवैवसाढ्ढः लोकोत्तरधैर्यमहाप्रभावः का
प्याकृतिन्नृतनएवसर्गः २ एकाभेदोवचनमा
त्रात्त्रासिध्यतीत्यिषावविक्विवान्ठतकमूपांस्थापिमा
वानाहरतिर्हिषसश्रुशोकश्चक्रोधोत्साहेभयं
तथ्या जुगुप्साविस्मयश्चेमेस्थायिभावाः

का॰प्र॰ कीर्त्तिताः तत्रविरुद्धाश्चाविरुद्धावायंतिरोधात्कम
९८ तुमाः आनंदांकरसंदोहो भाव स्थापिपद्वास्यस्य
सामान्यलक्षणम् अथवास्थानिभेदांस्तुवक्तुंचनो
पेलफेनवृत्तुस्त्यायेनतुव्यभिचारिणामित्यत
योभेदः विशेषलक्षणान्युक्तानि अष्टावेवेत्ति
चेत्स्यायितोन्मूनाधिकशंकानिरस्तोतियद्य
पिविभावानुभावप्रतिपाद्यव्यंजकत्वेऽरस्कार
णाव्यभिचारिभिदोपदर्शनेन कश्चिन्यायस्तथा
पिव्यंगपरसद्भावविवेचनायनिर्वेदस्यस्थापित्व
व्यवस्थापनायचव्यभिचारिभेदानाहनिर्वेद
ग्लानिशंकाख्यास्तथासूयामदश्रमाः आल
स्यंचैवदैन्यंचचिंतामोहस्मृतिधृतिः व्रीडाच
२२

पलता हर्षश्चावेगो जडता तथा गर्वो विषादश्चौत्सु
क्यं निद्रापस्मार एव च ३२ सुप्ति प्रबोधोऽमर्षश्चाप्य
वहित्थमथोग्रता मतिर्व्याधिस्तथोन्मादस्तथा मरण दस्त
मेव च ३३ त्रासश्चैव वितर्कश्च विज्ञेया व्यभिचारि
णः त्रयस्त्रिंशदमी भावाः समाख्यातास्तु नाम
तः ३४ नामत एव समाख्यातानां तल्लक्षणानि लक्ष
णानामन्यैरेव सम्यक् प्रदर्शितत्वात् तेषाम
तत्त्वज्ञानापदीर्ष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननं तत्र चि
न्ताश्रुनिश्वासवैवर्ण्योच्छ्वासदीनता १ कित स
स्वेदो निर्वेदस्तत्त्वज्ञानोदयादिभिरिति केचित्
रत्यायासकलाभ्यासाद्ग्लानिः प्राणनेवया
२ तस्यां वैवर्ण्यकम्पानुत्साहक्षामपाद्यो म
तः अनर्थप्रतिभा शंका परक्रौर्यात्स्वदुर्नय

का॰प्र॰ न वैवर्ण्यकंपवैस्वर्यपार्श्वालोकास्यशोषकृ
६२ न् परोत्कर्षाद्यमात्सर्यागर्वदौर्जन्यमन्युजाः दो
षोद्घोषणं भ्रूविभेदावज्ञाक्रोशांगीनादयः संमो॰
61 हानंदसंभेदस्खलदंगवचोगतिः मधुपानादि
जोत्तेयो मदो व्याकिनावकृत् उत्तमः स्वनःप्रहसति घ
गायति मध्यमः प्रकृतिः परुषवचनाभिधा
यी शेते रोदिति च धमसत्वः श्रमः खेदोध्वरत्यादेः
श्वासनिद्रादिमेदकृत् श्रमग्लान्योर्विभेदश्च)
केकारणकार्यताश्रमस्यातिशयात्कस्यामप्य
वाग्लानिर्भूर्वरे बलस्यापचयोग्लानिराधिव्या
धिप्रकर्षभीरसत्यके आलस्यश्रमगर्भादेर्जाड्यं
जृम्भाक्रियादिकृच्च दोगत्पादर न्याजस्यदैन्यं

कार्श्यमृजादिमत्‌ ध्यानं चिंताहितानाप्तेः शून्य
तान्श्वासतापकृत्‌ प्रपन्नपूर्विकान्वेष्यस्मृतिर्थे
नैतिके ऽ चनमोहोविवा चिंतनाभीतिदुःखरोगा
द्यचिंतनैः चूर्णिनाहानपत्तन भ्रमादर्शनाद् दिस
सदृशज्ञानाचिंताद्यैः संस्काराज्जायते स्मृतिः भ्रू भ्रे=
समुल्लासकृज्जवादन्यादिस्तदुद्भवः अभीष्टार्थ
स्यसंप्राप्त्यास्पृहापर्याप्तता धृतिः सौहित्यवदनो
ल्लाससहासप्रतिभादिकृत्‌ दुराचारादिभिर्व्रीडा
धार्ष्ट्याभावोविधीयते वक्त्रानतीयकासर्पी नख
रेखा पोमुखत्वकृत्‌ चेतोनिमीलनं व्रीडाद्यं
गरागपवादिभिरिति कोचित्‌ मात्सर्यद्वेषरागा
द्वेष्ट्रापल्लं तवनवारिस्यानिस्मात्मप्रकाशनकृता

का०प्र० चेष्टाचापलतोत्पत्तिरिति केचित् तत्र भर्त्सना

६२ पारुष्यस्वच्छन्दाचरणादयः मनःप्रसादो ला

भादेर्हर्षो म्लानिरश्रुगद्गदाः आवेगो राजविद्राव

62 इत्यादेः संभ्रमो मनः तत्र विस्मरणं स्तम्भः स्वेदः

कम्पः स्खलद्गतिः अप्रतिपत्तिर्जडता स्यादि

ष्टानिष्टदर्शनश्रुतिभिः अनिमिषनयननिरी

क्षणतूष्णींभावादयस्तत्राक्रियास्वपाटवं जाड्यं

चिन्तोत्कण्ठाभयादिभिरित्येके गर्वोऽभिजनला

वण्यधनैश्वर्यादिभिर्मदः सविलासाङ्गवीक्षावि

नयो विज्ञादिहतिस्तु सः प्रारब्धकार्यासिद्ध्यादेर्विषा

दः सत्वसंक्षयः निश्वासोच्छ्वाससंतापसहायान्

न्वेषणादयः कालाक्षमत्वमौत्सुक्यं रम्येच्छारति

संभ्रमैः तत्रोच्छ्वासत्वराश्वासहृत्तापस्वेदविभ्रमाः।
निद्राव्यापारवैमुख्यमिंद्रियाणां प्रमोहिभिः।
तत्र जृंभांगमर्दाक्षिमीलितोच्छ्वासनाद्यः श्राधि
श्रात्यंतदुःखादपस्मारस्तथाविधः मतः तदपस्व
पस्मारो ग्रहाद्यावेशसंभवः विरोधिभवात्पूर्वसाव
स्थानिर्विसृष्टनिर्भवेत् ध्यानजाड्यप्रमोहाधिपरि
तापादिक्लांतसात्वन्निद्रामुपेतस्याविवेकयानुभ
वत्वलयः कोपावेगभयग्लानिकदुखदुःखादिकारकः
निद्रापगमहेतुभ्यः प्रबोधश्चेतनागमः जृंभांगभं
गनयनमीलनांगावलोककृत् आधिस्तपापमा
नादेरमर्षो भिलिविद्वत्ता तत्र स्वेदाशिरःकंपतर्ज
नागमविक्रियाः लज्जाद्यैर्विक्रियापोहो वहित्थ्या

का॰प्र॰ त्मन्यविक्रियाव्यापारांतरसंगित्ववदनानमला

६२ दयः छिद्रेपराधदौर्मुख्यचौर्यैश्चंडत्वमुग्रता

अत्रस्वेदशिरःकंपताडनातर्जनादयः धाति

छेदोपदेशाभ्यासशास्त्रादेस्तत्वधीर्मतिस्मेरता

62 धृतिसंतोषोवेद्यमानस्तत्याज्यमाति व्याधयः

संनिपाताद्यास्तेषामन्यजाविस्तरभ्रस्वेदकंपता

पाद्याश्चनुभावनयोदिता उत्कंठाहर्षशोका

देरुन्मादश्चित्तविभ्रमः तस्मिन्नस्थानरुदितगी

तहासासितादयः जीवस्योत्क्रमणारम्भो मरणं

परिकीर्तितं संमोहेंद्रियविग्लानिनिगात्रविक्षेप

णादिकृत् अत्र च मरणस्थानेकोचित्कारणाप

ठंति सा च परदुःखप्रहारोक्षस्तपत्वाच्चित्तवेलक्ष्य

मयाच्छ्राकान्त्वानिरिच्यन्तेऽनितत्तद्रसाभत्वान्नचि
त्तमित्यैके अन्येतुरत्यावीरस्यापितत्तत्स्याइ
त्यत्रनन्दरापानानौचित्यमित्याहुःनचान्यत्रसं
चारित्वाद्दोषानंफलत्वादितिवाच्यमस्थायित्वेनरा
सा धमरराभ्यात् नापिक्वचनसंचारिणः नेहु
कोऽस्य शृंगारवीरयोर्हासोवीरक्रोधस्तथामनः
शान्तेजुगुप्साकपित्वाव्यभिचारिनयायुक्तःइत्या
चन्यत्समन्त्रैयस्वयंभाविनत्तुक्तिभिरितिगर्जिता
दुर्मनःक्षोभस्त्रासोनानोत्वापिचाद्यःजडोवितर्क
संदेहाशस्युशिरांगप्रत्विनर्त्तकः निर्वेदस्याभंगल
प्रायस्यप्रथमंनिर्देश्यत्वेपिप्राङ्-निर्देशोऽप्यस्यखल
प्रकाशनेनतस्यापित्वप्रतिपादनाय विर्वेदस्या

का॰ प्र॰ पिभावोस्त्यः शांतोपिनवमोरसः तत्त्रअलौकिकत्वात्
६४ यथाअहौवाहारेवाकुसुमशयनेवादृषदिवाम
णौवालोष्टेवाबलवतिरिपौवासुहृदिवा तृणेवा
स्त्रैणेवाममसमदृशोयांतिदिवसाः क्वचित्पुण्या
रण्येशिवशिवशिवेतिप्रलपतःस्त्रैणेः स्त्रीणांसमूहः वा
शब्दाभ्यांद्वयोर्द्वयोस्तुल्यरूपताद्योत्यते अत्रवदं
ति शांतोनामरसस्तावदनुभवसिद्धत्वात् दुरप
ह्नवः नचैतस्यस्थायीनिर्वेदोयुज्यते तस्यविषये
ष्वलंप्रत्ययरूपत्वात् आत्मानवमानरूपता
चाशांतिश्चानिखिलविषयपरिहारजनितात्मसम
चप्रादुर्भावस्यतत्त्वानुभवात् तदुक्तम् यच्चकाम
सुखंलोकेयच्चदिव्यंमहत्सुखं तृष्णाक्षयसुख

स्यैतेनाहितः षोडशीं कलामिति अतएव सर्वचित्तवृत्तिविरा
मोस्य स्थायी ति निरस्तम् अभावस्य स्थायित्वायोगात्
तस्माच्छमोस्य स्थायी निर्वेदादयस्तु व्यभिचारिणः सच
शमो निरीहावस्थायामानंदः स्वात्मविश्रमादिति १
सर्वज्ञावोपलक्षणक्रमेणु पठितः सा किंरूपः इत्यादीनां रस
रूपत्वात् व्यभिचारिणां रसांगतानियमेन प्राधान्या
भावात् सात्त्विकानामव्यापकत्वादित्यत आह रतिर्देवा
दिविषया व्यभिचारी तथांजितः २५ भावः प्रोक्तो रति
रितिस्थायिभावोपलक्षणम् देवादिविषयेपि प्रसा न्य
द्रसावस्थातोपलक्षणम् तेन देवादिविषया रतिस्स
र्वकांतादिविषयाप्यपुष्टा रतिर्हासादयश्चाप्राप्तर
सावस्थाः प्राधान्येन व्यंजितो व्यभिचारी च भाव इति

का॰ प्र॰ निर्णयं यदुक्तं रत्यादिश्चेन्निरंगः स्याद्देवादिविषयो यथा अ
६५ न्यांगभावभाग्वा स्यात्तदा स्यापि शब्दाभागिति तदेतदाह
वृत्तिकारः कान्तादिविषया तु व्यक्तः शृंगारः तत्रैव विषया रति देव॰
र्यथा कंठकोणाविनिविष्टमीश ते कालकूटमपि मे महामृतं
65 अप्युपात्तममृतं भवद्वपुर्भेदवृत्ति यदि रोचते न मे १ मुनिवि
षया रतिर्यथा हरत्यघं संप्रतिहेतुरेष्यतः शुभस्य पूर्वाचरि
तैः शुभैः कृतं शरीरभाजां भवदीयदर्शनं व्यनक्ति कालत्रि
तयेपि योग्यताम् १ एवमप्राप्तपरिपोषा पुत्रादिविषया र
तिः स्थायीनरश्चोद्बुद्धमात्रो हासादयः व्यभिचारिणः प्राधान्ये
नवारितो यथा जाने कोपपराङ्मुखी प्रियतमा स्वप्नेऽद्य
दृष्टा मया मा मां संस्पृश पाणिनेति रुदती गन्तुं प्रवृत्ता द
ततः नो यावत्परिरभ्य चाटुकशतैराश्वासयामि प्रियां

भ्रान्तस्तावदहं शठेन विधिना निद्रादरिद्रीकृतः १ अत्र
विधिप्रत्यसूयायाः प्राधान्येन प्रतीयमाने तदाभासत्वमनौ-
चित्यप्रवर्तितत्वात् तदाभासा रसाभासा भावाभावाभासा
श्चेत्यर्थः अनौचित्यं त्वेनुप्रकार्यविरोधिना रूपेणोत्थाप्य
र्थः तच्चैकाश्रयत्वेन तिर्यगादिविषयत्वाया बहुविषय
त्वे व्यभिचारिणामाभासगन्तायां वा एकविषयत्वाभिरे
वतुत्वादिनिष्प्रलापः वंदीकृत्यन्तपार्श्विषामित्यादौ उदाह
रिष्यमाणत्वात् रसाभासो यथा स्तम्भः कंवामालि
न्तरामपि विनायेन रमसे मिलिमेकः प्राणाङ्कुणाम्मुख
मुखं वयं मगायसे रुलग्नेकौजानः शाशिमुखिवयमालिं
गासिवलानयः श्रीः कस्येयामकुलनगरिध्यायासिक
यम् अत्रत्व वक्तृव्यापारोपपादने बहुविषयारतिव्यंज्य
ते

वाक्य ४ पं ६

का·प्र· नन्वत्र व्यापारस्यैकविषयत्वमसिद्धम् एकत्रापित्रा
६६ ष्टा व्यापारसंभवात् यतस्त्रनेककर्मोपादानमनेकावि
षयत्वं क्रियाणां प्रकटयति एकविषयत्वाभिप्रा
66 ये त्वेकमेव कर्मपदमुपाददीतेति न तच्छम् स्तुमो वि
लेभे इत्यादौ हि नाभिन्नवाचकस्य नानेक विभक्त्यंतपदो
पस्थापितेनान्वये तदन्वयितोक्तिभिन्नस्यापि कर्कस्ता
दिपदरूपस्थापनेभिन्नकर्मपदैरेवोपस्थापना हि यातत्
भेदविद्भिः तत्राद्वैतव्यवच्छेदरूपेण व्यापारस्यानेकावि
षयत्वलभ्यते एवमेकत्र भेदाभिप्राये वगतेन्यत्रापि तत्त्व
वावगम्यते वकुपदस्य नेकपरं वा भावाभासोयप्यारा
कामकुधाकरस्मरखातिरलापनाहीसामस्ये यो वनत्तरगि
ति विघ्नमांगा तन्निकंकरोमि विदधे कपमत्रैमंत्रीतत्वी

इति व्यतिकरेकदेवाभ्युपायः १ अन्तरन्तेव्यभिचारित्व
नांचिंतान्नौ चेत् प्रवर्तितान्नायिकायाश्चेननुरक्ते
नयारन्तेरनुक्तत्वेनैव व्यभिचारिसोपिनस्यात्त्वो
त एवमन्येपुदाहार्याः भावशान्त्यादिक्रममुत्पत्र
भावशान्त्यादिपदप्रतिपाद्यमाह भावस्यशान्तिरुद
यः सन्धिः शबलतातथा ३६ संधिरेककालमेवकल्य
वाद्वयोरास्वादः शबलताककालभेदेनानिरंतरत्वया
पूर्वपूर्वोपमर्देवानेकभावशबलतापि [illegible] तया
भ्यामावि[illegible] शान्तिरुदयस्यवा एकैकस्यास्वादेन
दद्वयोपगमात् नत्रभावशान्तिर्यथा तस्याः सान्द्र
विलेपनस्तनयुगप्रश्लेषमुद्रांकितं किंवक्षःस्थलं
तिव्यतिकरव्याजेनगोपायते इत्युक्ते कुतस्तदित्युदी

र्यसहसा तत्संप्रमार्ष्टुं मया साश्लिष्टा रभसेन तत्सुखवशा
त्तन्व्या च तद्विस्मृतं १ अत्र कोपस्य प्रशान्तावेव चम
त्कारविश्रामः उदयो यथा २ एकस्मिन्शयने विपक्षर
मणीनामग्रहे मुग्धया सद्यः कोपपराङ्मुखं ग्लपितया
चाटूनि कुर्वन्नपि आवेगादवधीरितः प्रियतमः
तूष्णींस्थितस्तत्क्षणान्माभूत्सुप्त इवेत्यमंदवलि
तग्रीवं पुनर्वीक्षितः १ अत्रौत्सुक्यस्योदयः संधिर्य
था उत्सिक्तस्य तपःपराक्रमनिधेरभ्यागमादेक
तः सत्संगप्रियता च वीररभसोत्फालश्च मां कर्षतः वै
देहीपरिरंभ एष च मुहुश्चैतन्यमामीलयन्नानंदी हरि
चंदनेंदुशिशिरस्निग्धो रुणद्ध्यन्यतः १ अत्र पूर्वार्धे
संभ्रमात्मकश्चावेगः उत्तरार्धे हर्षः अनयोस्तुल्य

कालमेवास्वादः प्रावललायंप्या काकार्यंशशालद्मराः
कचकुले भूयोपि हृप्ययेत्तसादोषाराणां प्रशमायत्तः स्कृत्तः
महोकोपेपिकांतमरवं किंवदंत्यपकलमयाः कृत्तधियः
स्वप्नेपिसाडुर्लभा चेत्तः स्वास्थ्यमपेहिकः रवलयुवाध
न्या घरं धास्यति १ अवक्काकार्यमित्यावित्तकः भूयो
पीत्यात्यकं दोषाराणामित्तिमति: कोपेपीतिस्मरति:
किंवदंत्तीयांकास्त्वत्ते पीतिर्दैत्यं चैतः स्वा स्थ्यमिति
धृतिः कः रवल्विति चिंतास्फुटं पूर्वप्पूर्वोपमर्दहूत प्रत्तीयमा
नाधावलत्ता चमत्कारभूमिः नतुशान्त्यादिवत्तास्थ्यति
रपिप्रकारः संभवत्येव त्येव तत्कथ्यंतोक्ता इति चेत्तू न
भावात्तेषवत्तडुक्तेः भावास्थ्यतेभावाभिन्नत्वात् नतु
व्यभिचारिस्थलेनियमतोरुरवारसस्यावस्थानं नेत्कं

न्य:

का० प्र० र्थेभावोदाहरणमेतत्कथं वा भावध्वनित्वं रसानन्त्वेन
६८ तेषां गुणीभावादित्यत आह मुख्येरसेपि तेऽङ्गित्वं प्रा
प्नुवन्ति कदाचन तत्र भावप्रशान्त्यादयः कदाचन यदा तु ए
68 वाङ्गित्वेन विवक्ष्यन्ते विवाह प्रवृत्तराजानुगम्यमानभृ
त्यवत् एवमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यभेदं विचार्य संलक्ष्य
क्रमव्यङ्ग्यस्य भेदानाह अनुस्वानाभसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य
स्थितिस्तु यः ३७ शब्दार्थोभयशक्त्युत्थस्त्रिधा स क
थितो ध्वनिः घंटायां हन्यमानायां मुख्यशब्दानन्तरय
प्यातोदीयान परोऽनुरणनरूपः शब्दः प्रतीयते तद्वत्सं
लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यस्थितिर्यत्रासौ शब्दश्चार्थश्च उभयं
चेति त्रिधः तेन शब्दशक्तिमूलव्यङ्ग्यः उभयशक्तिमू
लव्यङ्ग्यश्चेति त्रिविधो व्यङ्ग्यः शब्दशक्तिमूलत्वं चैतदेव
यत्तेनैव शब्देन तदर्थप्रतीतिर्न तु पर्यायान्तरेणापि ए

नैवपरीत्यंचार्थशक्तिमूलत्वंनत्वाभिधयात्तस्मतीति
रिति एतेनाभिधायायत्तनानियमनंतच्चैवभेदोदोद्रु
ष्टव्यः तन्नियमनेनऽनाभिधामूलत्वंकिंतुव्यंजनामू
लत्वमेवअभ्दृात्मनशक्ति वत्तमवादीनिर्यत्केनचित्कोत
दनुपादेयम् भट्टात्मनकृपादैरेन इदंत्वेन स्वात्
त्र्यत्याप्यनरूपसर्वभेदवहिर्भावापत्तेः किंचप्रयप्यमोदा
हरतोग्नाकारिणिकाग्नाकारिणिकयोरिति व्याख्या
नेनाच्छिनायमभ्युपारित्यनेनतत्तनीये अप्रसोत्यनेनप्रक
रणस्याभिधानियामकस्यस्पष्टत्वात् नैवाऽदा
हरणत्वं विकल्पेननस्मायप्यानामेवत्याप्य नैकम
ध्येकर्मलिकारोप्यवक्तव्यव शाब्दायत्तावभासते ३० प्र
धानत्वेनसन्नेयः शब्दशक्त्युद्भवो द्विधा शब्दशक्तिम्

का॰प्र॰ ६९ लानुरणनरूपव्यंग्योद्विधा अलंकृतस्यानलंकृतव
स्तुमात्रस्य चाश्रोधान्येन प्रकाशादित्यर्थः तत्राद्यो
यथा उल्लासयकालकरवालमहांबुवाहं देवेन येन
जरठोर्जितगर्जितेन निर्वापितः सकलएव रणोरि
पूणांधाराजलैस्त्रिजगतिज्वलितः प्रतापः १ कालो
वैरिहृज्जीयः करवालः सएवमहदंबुधाराजलंवहन्ती
ति महांबुवाहः यथामहदंबुसवः स एवांबुवाहः ग
र्जितं सिंहनादः अत्रकरवालमुल्लासयैतावन्मात्रेणैव
त्राव्यपदेशादुपमाप्रयोगस्तस्यासंवक्ष्यार्थकत्वं
माप्रसज्यतामित्यप्राकरणिकैरिंद्रवारिवाहादिभिः
प्राकरणिकानां राजकरवालादीनामुपमानोपमे
यभावे केवलं तात्पर्यमित्युपमालंकारोव्यंग्यः सचा

61

साद्बशक्तिकमूलः पर्यायान्तरेण भूपादिनानन्दर्योप
स्थितो तदप्रतीतिः एवमग्रेऽपि सहृदयः एवमलंकोरान्त
रापयपि यथा तिग्मरुचिरप्रतापो विधुरनिशा विधुराणां वैरिणां निशा कृत =
कृधिभोम धुरलीलैर्भानिमानतत्त्ववृत्तिः प्रतिपदप
त्रामरणीर्वि भाति भवान् १ अत्रतिग्मरुचिः अप्र
तापः एवं क्रमेणैकैकपदस्याद्विपदत्वोविरोधाभा
सः पदभेदेऽपि विरोधाभासो यथा अमितः समित
प्राप्तोरुत्कर्षैर्हर्षद प्रभो अहितः सहितः साधुयशो
भिरसताममसि ननु विरोधस्य सर्वत्र व्यंग्यत्वमेवत
त्कुच्यते नात्र किंपतीसीमा अपि शब्दादविरोधक
कस्य भाववाच्यत्वं तदभावे व्यंग्यत्वामेति निरूपा
दानसंभारमभिजावबतन्वते जगाद्विवं नमस्तस्मैक

साधुयशोभिः सहितोऽसीति प्रकृतार्थस्य वर्णितं अामतः = अविद्यमानः मितं मानं यस्य सः ८ इया ५ परिमिता या ३ सर्वः अपरिमितः समितः परिमितः इति = ५ एवं विधायां समितौ संग्रामात् प्राप्तै रुत्कर्षैर्विर्यातिशायै हर्षदहे
प्रभो = ६

का॰प्र॰ लाश्लाघ्यायश्मालिने १ चित्रंनानाकारमालेख्यंकलावं
७० द्रुचोउशाभागःकौशलंच स्त्रोपादानैर्भित्त्यादाले-
ख्यकारिभ्यःकलावद्भ्यःशालिनोव्यतिरेकोव्यंग्यः
70 तस्यचित्रकलाशब्दाभ्यांपरिवृत्त्यसहत्वेनशब्दशक्ति
मूलत्वं नतदाहुस्तेरूपमादेस्तांप्राधान्यंनवाच्यादे
कुत्रत्वेयामलंकारत्वेकृत्यानेलंकारशास्त्र द्विती
येऽक्तौस्यकाव्यस्य ध्वनित्वंव्यंग्यस्याप्राधान्याद
स्तीतिचेन्न पूर्वमप्यलंकारत्वमासीदित्येतावताऽ
लंकारव्यपदेशात् यथाब्राह्मणपूर्वबौद्धसंन्या
सिनिब्राह्मणत्वव्यपदेशः नन्वेवंव्यपदेशसम
र्थनेपिअलंकारध्वनित्वेनसमार्थ्यमानमितिचेन्न
अलंकारपदेनतद्योग्यतायाविवक्षितत्वात्

नैवं रसादिध्वनावपि अलंकारध्वनित्वप्रसंगः

संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यैव तत्राह शास्तत्याभिप्रेतत्वात्तवस्तु

तत्त्व प्राधान्याप्राधान्ये व्यंग्यस्य वाच्यापेक्षयैव न तु

पे रसाद्यपेक्षयेति तद्रूपे तु यान्न स्वगुणीभावात् नापि वाचो

दी पमान्तिसंगानयालंकारत्वं वाच्यापेक्षया प्राधान्य

चे तेन न दोषः कतमा यथा पथिअरण्ये सुतस्य

रसाधिमरणपथ्यर स्थले गम्मे उत्सव्रपवोहिरपे स्तओ=

लि चं ऊ गोजं इ इ सासिना वसक्त १ अत्रपथ्युपमो गत्समो

सितदात्वं निव्यज्यते नत्वपडो हरेति शब्दशक्तिमूल

मिति नापि शनिरश्नानि तमश्च निहितिकप्यासिनरङ्क

परमेत्व यस्य प्रसीदमिडनः समाद्भुद्दारोलदारश्च १

मत्र प्रथमार्धे श्नानिरश्नानि भ्रत्यनेना विरुद्धावपि तद

किंत=५वसूऊ इ=

उदङ्घतमतिपाठेङ्गादु र्भवत

लाइत्यस्यार्थः=५

उत्यर्थः=६

पथिकाय ... नास्ति मनाक प्रस्तार स्थले

ग्रामे उन्नतपयो धरं प्रेक्ष्य यदि वसिस तदा वस=

का॰ प्र॰ नुवर्त्तनार्थमैककार्यकरणमिति वस्तु प्रत्यते न तु वि
७२ रोधालंकारः शानिरशानिविन्त्यनयोः सामानाधि
करण्याभावात् विरोधस्य च तत्रैव विश्रान्तेः द्विती
यार्द्धकृतोदाहरणं तु अवधातृस्यार्थत्वे विरोधस्य
वाच्यत्वात् समुच्चयमात्रार्थत्वेन विरोधस्य व्यंग्यत्वा
न अर्थशक्तिमूलानुरणनरूपव्यंग्यं विभजते अर्थ
शक्त्युद्भवोऽप्यर्थो व्यंजकः संभवी स्वतः ३८ प्रौ
ढोक्तिमात्रात् सिद्धो वा कवेस्तेनोचितस्य वा वस्तु वा भि=
लंकृतिर्वेति षड्भेदोऽसौ व्यनक्ति यत् =४॰ वस्त्वलंका
रं वाप्येवानेनायं द्वादशात्मकः स्वतः संभवी न के
वलं भणितिमात्रनिष्पन्नशरीरः अपितु बहिरप्यौचि
त्येन संभाव्यमानः प्रौढोक्तिमात्रात्सिद्धः बहिरसत्र

नितः संभवि वस्तुरूपार्थो वस्तुव्यंजकः १ स एवालंकारव्यंजकः २ स्वतस्संभव्यलंकारोऽर्थो व
स्तुव्यंजकः १ स चालंकारव्यंजकः २ एवं स्वतः संभविभेदाः एवं कविप्रौढोक्तिसिद्धभेदाः ४
एवं कविनिबद्धवक्तृप्रौढोक्तिसिद्धभेदाः ४ एवं द्वादशभेद [illegible] क्तिमूलव्यंग्यस्य

पिवत्कप्रति भामात्रेण तन्त्यानिर्मितः स्वयमर्थः व्यं
ग्यकोप्यस्त्रिधाँस्वतः संभवी कविप्रौढोक्तिमात्रसि
द्धः कविनिवद्धनायकावक्तृप्रौढोक्तिमात्रसिद्धश्च स
त्रिविधोपि वस्तुमात्रमलंकृतिर्वेति षड्भेदो व्यंजकः
स संव्यंग्यमपि प्रत्येकं वस्तुर्वालंकृतिर्वेति द्वादश
भेदाः संभवंति तत्र स्वतः संभवित्वप्रभेदवस्तुरूपेव
स्तुनावस्तुनो व्याक्तिर्यथा अलससिरोमणि धुत्ताणाग्ग
मिमोपुत्ति धणसामिद्धिमत्तो = इअँ भणिए णअँगी प्फुल्लणाजा ⌐ भ
आ १ अलससत्वेन नान्यत्रगंतुमिच्छुः धूर्तत्वेन रक्ते
षतापहारणगुणाः धनसमृद्धिमत्तया हृतप्रदाः सुखी भ
रातिनानिर्वंधयंतु प्रफुल्लन यनत्ववस्तुनाऽत्या
सामानाकर्षणीयइति ममैवोपभोग्यवस्तुनावस्तु
= अलससिरोमणिमग्रिधः पुत्रिधनसमृद्धिमया इतिभणितेन णणाङ्गीपफुल्ल ४ पं ५
नतोगी प्रफुल्लविलोचना जाता इति संस्कृतम् ॥ = पं ४

का॰ प्र॰ ७२
72

इति व्यंज्यते स्वतःसंभविवस्तुनालंकारस्य यथा ध
न्यासि या कथयसि प्रियसंगमेपि विश्रब्धचाटुकशता
नि रतांतरेषु नीवीं प्रति प्रणिहिते तु करे प्रिये
ण सख्यः शपामि यदि किंचिदपि स्मरामि ॥ अत्र वा १
च्येन वस्तुना त्वम् धन्या अहं तु अधन्येति स्वस्य व्यति
रेकालंकारो व्यज्यते ननु व्यंजको धन्यासीति त्व
न्यदाप्ययस्य व्यतिरेकालंकार एव न तु कथं वस्तु व्यंज
कोदाहरणमिति चेन्न संबोध्यव्यतिरेकस्तावन्न वा
च्यः आत्मनिकथनाभावस्याशाब्दत्वात् व्यंग्यव
स्तु यद्यपि भवत्येव न त्वयापि तमनपेक्ष्यैव वाच्येन वस्तु
मात्रेणाप्युक्तव्यतिरेकव्यंजनादिति स्वतःसंभ
विना अलंकारेण वस्तुनो यथा दर्पांधगंधगजकुंभ

अत्र स्वतःसंभविना वाक्यार्थीकृतेनोवेदग्ध्ययत्तदभावरूपेणात्व
त्वं नात्वमधन्या इति व्यतिरेको व्यज्यत इति =७ पं.

कपाटसंक्रांतिनिवृत्तनयोस्तिनानिगमरौचिःवी
रैर्वनैोविधुधिकोपकषायकांति :कालीकटात
वयस्यकरे हृपारा: १ अत्रकालीकटात्कपा
टावलोकोत्पुपमानपुनरुन्नेद्वा संभावनाविरह
त्वाचसकलरिपुदृतय:नयोपमयात्तरगात्कारि
त्वेतिस्वतःसंभाविनाकलप्रकाश्यते अलंकारे
णातेरितैर्यथा गाठकांतदर्शनदत्तव्याप्यासंकु
टाटरिवधूजनस्यय:डोष्टविद्रुमदलान्यमोचयन्नि
र्दयान्युधिकेशानिजाधरम् अत्रनिजाधरदर्शन
वैरिवधूजनोष्टदर्शनबप्पामोचनयो:कारणका
र्ययो: पौर्वापर्यभावलक्षणायाऽस्तिशयोक्तयलंका
रस्यादर्शनसमकालमेवशत्रवोव्यापादिताइति।

का॰ प्र॰ समुच्चयोसौस्वतन्त्रोयौगपद्यागुणक्रिययोरित्युक्तल
७२ क्षणः समुच्चयालंकारोद्योत्यते एषएवतुल्यकालं
योगपन्नेनिवृत्त्यनत्वात्तुल्ययोगितानोनिप्पन्नकौस्मिन्नु
च्यते ममदात्यायन्यस्यदानिनिर्वर्त्तनामीतिवृ
सन्देहपदम् उत्प्रेक्षात्रव्यंग्य एवव्यंजकोप्यंशः स
न्तःसम्भवो कविप्रौढोक्तिसिद्धेव्यंजकोप्ये भेदचत
ष्टयेपिवस्तुनवस्तुनोव्यक्तौ यथा कैलासस्यप्रथ
मशिखरे वेणुसंमूर्च्छनाभिः श्रुत्वाकीर्तिं विबुध
रमणीगीयमानां यदीयां स्वस्तापांगाः सरसवि
सिनीकांडसंजातशंकाः इति श्रीमान्सन्देहो
बालंकारोव्यंजकइतिवस्तुनव्यंजकत्वोदाहर
णत्वमयुक्तम् अत्रकीर्तिश्रवणानंतरं करसा

दि॰ मातंगाः श्रावणाञ्जलिमेहस्तमावर्त्तयंति १ अत्र यद्यपि विसिनीकांडसंजातशंका ४ पं॰ ३

स्तावर्त्तनं हि स्तिनो न स्वतः संभावि किं तु काविसंप्रदा
यात्कावि नावर्गोत्तमानिति प्रौढोक्तिसिद्धत्वम् ९
वमग्रेपि द्रष्टव्यम् अत्रैव वक्तृना ऽलंकारस्य प्र
त्या केसरुवला मोऽतिक्रान्तेसा समरासि जयश्रि
रीगीहया जहत्कन्दराहिवकुरात्तस्सादिद्वंकंठ्यं अ
मिस धर्षिका ९ अत्र तेन तत्प्या समरे केशो गुजव
श्रीर्गृहीता यस्यात्तस्यारव्यः कन्दराभिः काण्डस्या
पित्वाऽनि वस्तुनाऽऽपत्तैकसंग्रामे विजयदर्शनात्त
स्याख्यः प्रपलाय्यगुहो ग्ने निलीनानि काव्यलिंगम्
न प्रपलाय्यगतास्तद्वारिणः किं तु तनः पराभवं संभाव्य
कन्दराप्रवनान्तत्यजनीति उत्प्रेक्षा निश्च व्यज्यते प
लकेशग्रहराणावलोकनोद्दीपितमारा इव कन्दरास्त

का॰ प्र॰ विधुरान्कंठेग्रहीतो मीनुकेदानुवंजाते इतितद्वो
७४ देवं यदि पूर्वकन्दर्पादीनां नायिकात्वारोपस्यान्
न्यथाकेशग्रहणासंभवद्वोद्दीपकत्वायोगात्
५ तदभ्युपगमे च वस्तुमात्रस्य व्यंजकत्वे किंतु समासोक्ते
रलंकारस्य अत्रैवालंकारेणावस्तुनो यथा गाढा
लिंगणरहसोज्जायत्तम्मि दइये लहुं समो
सरइ माणंसिणीण माणो पीलणभीअव्व हिअ
अहपद्धनिम्प्रयातं ॥१॥ अत्रपीडनभीत इवेत्युत्प्रेक्ष
यातत्क्षणालिंगनादि तत्र जृम्भत इति वस्तु ध्वन्यते
अत्रैवालंकारेणालंकारस्य यथा जा ठेरं विहसं
तीकइवअणंबुरुहवद्धविणिवेसा दावेइ भुवणमंडलमण्ण
विअ जअइ सा वाणी ॥१॥ अत्रजा स्थविरं विहसन्तीत्युत्प्रे

गाढालिंगनरभसोद्यते दयिते लघु समुपसरति मनस्विनीमानः पीडन भीत इव हृदयात् = ८ पं॰

लब्धसमये सरति = पं॰ ७

त्रिवेश... भुवनमंडलमन्यदेव जयति सा वाणी = ३

त्तयालंकारेसाचमत्कारैककारसात्वंनवंनवंजगद्

स्या ४ — —।सनानिर्भिन्नमितिशब्दनिर्वारायाप्राल्लक्ष्माव्यतिरेकः

प्रकाश्यते यद्यप्युत्प्रेक्षां विनापिव्यतिरेकोयंप्रका

श्यते नियतोत्प्रेक्षाद्वित्त त पापिनस्फुटोभवति

क त्ता यद्वन्मात्रस्यव्यंजकत्वेप्युत्प्रेक्षायाव्यंजकत्वंनही

यते कविविदग्धप्रौढोक्तिमात्रसिद्धव्यंजनकार्य

स्यध्वनेर्भेदचतुष्टयेवस्तुवावस्तुनोर्व्यक्तिर्यथा

जेलंकागिरिमेखलाहितचलितास्संभोगखिन्नोरई

स्फा - द्व = फारन्नफुल्लफणावलीकवलनेप्रत्यादरिद्रहुरागानेद्र

ह्निमलयानिलाविरहिणीनिःश्वाससंसर्गिणोजाता

गतिशिशुत्वबलविवहलाननकुसमाद्भसाक्षिका १ अत्र

यथोक्तेनवस्तुनानिश्वासेनप्राणपूर्यामलयानि

यथेलंकागिरिमेखलास्खलिता: संभोगखिन्नोरगीस्फारस्फुटफणावलीकवलनात्प्राप्ताद्धरि

द्रत्वताम् तरदानीमलयानिलाविरहिणीनिःश्वाससंसर्गिणोजातास्फाडितिशिशुत्वेपिबहुलास्ता

निवयशाखि = पं. ४

का॰ प्र॰ ला: किं किं न कर्वंतीति वस्तुना वस्तु व्यज्यते नात्र एष
७५ १ एतां किञ्चिद् इत्यस्य व्यञ्जकावत् प्रयोगात् न चैवमस्या
प्रयोजकत्वम् उक्तिविशेषपरिपोषकत्वात्तु निर्भ्रा
स्मं पर्क सव कुलत्वहेतोरुपादानात् काव्यलिंगस्यैव
व्यञ्जकत्वमिति चेन्न नरस्य हेतुत्वाविवक्षायामपि तथा
व्यक्तेः नत्रैव वस्तुनालंकारस्य यथा साहि विरहे ऊ २=
णमाणस्स मम धीरत्तणेणासासं पिअसरो । ६
विहलंखलखणम्मि सहसत्ति तेण ओसरिअं ॥१॥ अत्र
प्रियदर्शनविह्वलत्वक्षणे धीरत्वेनापसृतमिति जन्य
तावस्तुना हेतोरपि प्राप्येन सो प्रसत्त्वेन इति विभावना
नर्ता प्रियदर्शनसौभाग्यबलं धैर्येण सोढुं न शक्य
त इत्युत्प्रेक्षा वापि व्यज्यते अत्र वालंकारेण वस्तुनो

= सविविरचय्य स्यासस्स मम धीरत्वेनाश्वासं प्रियदर्शनविष्लंखलक्षणे अटिति तेनापसृतम् =१.४=५=
= [illegible] ॰ आर्द्रद्विकरजदशनक्षतैस्तव लोचनयोर्मदत्तर
रत्ताश्रुकप्रसादकोपेन एतानि मे नाक्रान्ते =४=५=

यथा उल्लोलकर अ- स्सणपाहिं जहलोअएस्समहि
दिम्भं रत्तं सअं पसाढो को वेराग्गए इमेए अकामि
आ १ अत्र किमिति लोचने कुपिते बहसीन्निप्रसोत्वय
नाडुत्तरालंकारेण कोवुगाण्ठरागो इमे एम्ग्र कुम्भिआ
इत्यपकुम्भलंकारेन केवलमादृत्ततानि गोपयसि
किंतु तेषाम हृत्प्रासादपाद्येजानीति वस्तु व्यज्यते
अत्रैवालंकार णालंकारस्य यथा महिलासहस्स
भरिए तह हिअए सुहअ सा अमा अन्ती अणुदिण
मनसमाणकस्सान्नअंगं तणुअंपि तणुएइ अत्र महि
म= लासहस्रभरिते तव हृदये स्थानं न लभ्यते मेनांगं
तन्वापि तनीयतीनि हत्वलंकारेण नतोत्क्तनू कारण
पि न तव हृदये सत वर्त्तते इति विशेषोक्ति अत्र कोविदैः

महिलासहस्सभरिते तव हृदये सुभग सा अमांती = ५

का॰ प्र॰ वक्त्रासरवीवक्त्रीयवमर्थ्यश्लत्सुद्भवस्यक्तादयाभेदाः
७६ शाद्वार्थ्योभयभूरेकः यथा नन्दूचंद्रामेरसारस
म्हीपित्तमन्मथानारकानरला प्रयामामानंद
नकरोत्तिकम् १ अत्र प्रयामाकूपकामिनीवि
शेषरजन्योरूपमावगयासाचानंदूचंद्रेत्याद्ः
परिवृत्यसहत्तयासमुद्दीपिमादेरसहत
योभयस्यापिव्यंजकत्वेनशाद्वार्थ्योभयशक्ति
मूलाभेदः अष्टादशास्यतन्न ८२ अस्यध्वनेः
नशाद्वार्थ्योभयभुवः नत्वरसादीनांवकृत्वादष्टा
दशत्वमनुपपन्नमिताशक्यत्राह रसादीनामनंतत्वादि
दएकोहिमिरायनेकप्यमनंतत्वंहूस्पनवरसान्तत्र
शृंगारस्यैवद्वैभेदौसंभोगोविप्रलंभश्चतत्रसंभो

शिंगना

गस्यपरस्परौदियोबहवोभेदाः विप्रलंभस्याभिला
षादयउक्ताः तयोरपिविभावानुभावव्यभिचारि
वैचित्र्यंतत्रापिनायकयोरुत्तममध्यमाधमप्रकृ
तित्वम् तत्रापिदेशकालावस्थाभेदइत्येकस्यैव
रसस्यानंत्यंकागणनासर्वेषाम् कुतस्तर्ह्येकाव्ये
नगरार्णवशैलद्वपक्कमत्त्वरूपमेकंसामान्यमाश्रि
त्यवाक्योद्भुत्यः शब्दार्थोभयशक्तिमूलोध्वनि
र्वाकेएव नतुनार्यनियमः शिशुपालवधेतद्दूतो
क्तोघवंधेपिदर्शनात् इतिचेत् नचोभयशक्ति
मूलत्वेपिध्वनित्वाभावात् लक्षणप्राधान्यात् व्याहा
रानिक्रमत्यागइतिवत् अन्यत्राप्येवसंभाव्यत्वा
इतिचेत् संभाव्यतानतुक्वापितिष्ठीयनेयेनतदा

 दायाविभागः स्यादिति पदेष्वन्येष्वन्येषु तत्पदस्थाधा-
 निर्भेदत्वाकोऽपदेऽपि ननु पदस्य व्यंजकत्वे किमाया-
तं वाक्यरूपस्य काव्यध्वनित्वे कपद्य वा पदमात्रस्य
 व्यंजकत्वे वाक्यस्यैव समस्तस्य चारुत्वान्नि चेदुच्य-
ते पदप्रकाश्यत्वेन पदमात्रस्य व्यंजकत्वं किंतु तस्य
प्राधान्येनाविवक्षितवाच्यपदमात्रस्य व्यंजकत्वे
पियघटमानवर्त्तिशाद्वाक्यार्थस्य वाक्यस्यापि प्राप्ति
प्रापितार्थव्यंजकत्वं तदा वाक्यस्यैव ध्वनित्वमित्य-
भ्युपगमात्त्वन कश्चिद्दोषः एकावयस्थितेन यथाद्
प्रापदेन समस्तमेव वाक्यं चारुतामुपगच्छतीति का-
मिनी चैकावयवास्थितेन भूषणेन तदुक्तं ध्वनि-
कृता एकावयवसंस्थेन भूषणेनेव कामिनी य

दृव्यंग्येनंसकवेर्ध्वनिवाभाग्निभारत्नीगित्तन्नवा२
काव्यंग्यमुदाहृतम् ॥ ५८ ॥ व्यंग्यमुदाहृियत्तेनवाप्य
विवक्षितवाच्यभेदयोरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यंयस्या
यस्यकस्मिन्नाणिमित्राणिष्ठाव्वव: शत्रवस्तप्यान्मनु
केप्यान्त्वकप्पश्च संजातः सचजीवतिमत्राज्जीयेमि
त्रशावृक्षाच्छस्तत्वेशत्रुप्रावेणनियंत्रितत्वेच्छनुकम्प
शावृत्तेरूपान्तरेसंक्रमितवाच्यः ॥ नायकस्य ६८
प्रकाशितत्वेव्यंग्यम् नतुत्वामस्मिवाच्यो विडुषामिति
वाक्यप्रकाश्यंपरस्वेमुदाहृतम् तस्मादस्यपदप्रकाश
स्यकोभेदइतिचेन्न अनवबोधात् नाडिप्रत्येकंप
दव्यंगपभिर्वैसमस्तवाक्यंव्यंग्यंपतस्माद्वसर्वेषांसा
वधानेनंमा व्याभित्स्यकरूपंयत्तत्परम् इदंलकेवा

खलव्यवहारदृश्यंते दारुणा यद्यपि धीराणाम् हृदयवयस्य बहुमता न खलु व्यवसायात् प्रहृत्तीति

का॰ प्र॰ लमित्याद्यपि स्वव्यंग्यमात्राभिप्रायमिति मत्वं नानिरस्तमनेय
७८ प्या खलव्यवहारी दीसन्निदारुणाः ज इ वि नह विधाराणा
हि म म वयस्त बहुमत्ता राज्ञं व्यवसायात्रा विमुक्तं तित्र
78 चमोहेनाप्रवृत्तिरि ष्यते नैत्र वाच्यस्य कथमपि प्रवेशः नव
इष्टकार्यकारित्वं व्यंग्यम् यद्यपि व्यवसाये मोह
भावे नान्वयो योग्यमिति कुतो लक्षणा न्यायापि धी
राणाम धीरेभ्यो लक्षणा प्रतिपाद्यं न च लक्षणा वि
नासंभवति अधीरव्यवसायेपि मोहाभावात् इत्य
वश्यं लक्षणा स्वीकार्या लक्षणा क्रमव्यंग्यं बैयर्थ्यो ला
वराय नदसौ कानि सन्तुं संवचः क्रमः नदारुणास्यस्य
[illegible] धनानिज्वरा महेतु अवय [illegible] नसीष्ट
[illegible] अवयाविन [illegible] खलावराय कानि [illegible] चलता

[illegible]

अत्राविप्रलंभार्थैवाक्येऽनन्यैकगोचरार्थप्रकाश
यतां तत्पदानां प्राधान्यम् एवमन्येऽपि न केवलं सर्व
नामपदानामेव रसादिव्यंजकत्वापि त्वन्येषामपि
यथा मुग्धेमुग्धतयैवनेतुमखिलः कालः किमार
भ्यते मानं धत्स्व धृतिं बधान ऋजुतां दूरे कुरु प्रेयसि सख्यै
वं प्रतिबोधिता प्रतिवचस्तामाह भीतानना नीचैः शंस हृ
दि स्थितो ननु स मे प्राणेश्वरः श्रोष्यति अत्र भीताननेति
पदं नीचैः शंसनविधानस्य योग्यतां प्रकाशयत् प्राधान्ये
न रागातिशयव्यंजकत्वं भावादीनां वाक्येऽपि न चारु
त्वम् पदप्रकाश्यत्वेऽपि रूपकरसं अन्तस्तत्त्वमेदतो दा
हियेन लक्ष्यक्रमव्यंग्यध्वनिप्रभेदेषु प्राधान्येन
लेऽलंकारस्य यथा रुधिरविसरप्रसाधितकरालक

का० प्र० खलभुजपरिघः उदितितिष्ठकूटितविटंकिजनललाटपट्टो
७८ विभासिन्टयभीम अत्र भीमेति भीषणीयार्थेनन्तप
संवोधेनविशेषणेनभीमसेनोपमाव्यज्यते अत्रैव।
५ वल्लभोमिवाचिकार्थपा भक्तिकुञ्जलिक्हरेको तस्तमाद
प्रानन्तत्परः कास्यता नंद निष्पंदे विदधातिसदागमः
काचित्संकेतदायिनमेव खायावृत्यासंशति तत्रसदा।
गमपदेनसन्निर्व्यज्यते उभयोश्चैतयोः शब्दश्रायत्यंप
रिवृत्त्यसहत्वात्यात्तत् सूर्येश्च नगुञ्जैवलुब्धनः संभावित्य
पैर्वंजकेवस्तुना वस्तुनोव्यक्तिर्यथा सायंस्नानमु
पासितंमलयजेनांगंसमालेपितं यातोस्ताचलमौलिमंव
रमणिर्विश्रब्धमत्रागतिः आश्चर्यं तव सौकुमार्यमभि
तः क्लान्तासि येनाधुना नेत्रद्वंद्वममीलव्यतिकरं शक्नो।

त्रितेनासिद्धं । अत्र तत्त्व स्तौ क्रमार्यमाश्चर्यं येनाधुना
लोकाःसीनि वक्तृत्व गुणापद प्राधान्ये न व्यज्यते वस्तुतोल
हृतिर्यच तदप्राप्तिमहादुःखा विलीना शेषयातका
माह्लिना विपुलाह्लादस्तीरा पुराप चयातया चित्तपत्नी
जगत्स्तनि परब्रह्मस्वरूपिरां निरस्तु मासतनयाम्जानिगता
न्यायके न्यका अत्र जन्म सहस्रैकरूप भोग्यानि सुकृत
दुष्कृतयोः फलानि वियोगदुःखा चिंताह्लादाभ्यामनुभू
तानीत्युक्तम् एवं सुकृत दुष्कृत फलराशिनाशादनन्य
ना ध्यवासितौ भगवद्ध्योगदुःखचिन्ताह्लादौ प्रतीयेते
इति निगीर्याध्यवसान रूपातिशयोक्ति द्वयमशेषच
यपदाभ्यां द्योत्यते अलंकारो रावस्तुनो यथा तराद
तावदसादावनमवनं व्यसनमव्यसनम् वक्तवीरत्तवद्धि

का॰ प्र॰ यत्नां पराङ्मुखे त्वयि पराङ्मुखत्वं सर्वेषां एकद्रूपं [illegible]
८॰ राङ्मुखे त्वयीत्यर्थान्तरन्यासेनाविर्भूपित्वामनुवर्त्ते
न्त इति मुखे त्वयीत्यर्थान्तरन्यासे भावि पित्वा मनुवर्त्तसर्वे
४४ पदप्राधान्येन व्यञ्जयते नैतद्‌नापमर्थान्तरन्यासः व
नरत्कामित्यादौ वाच्यस्यार्थस्यानुपपादकत्वादिति
वैव्र प्रावृट्शक्नया अंगयस्य [illegible] दारादात्तरारात्रो मिवेति वि
रोधस्योपपादकत्वेनाप्राधान्यात् अलंकारस्यालंका
रस्य यथा गन्धवल्लहृदसमागोसाम्यि [illegible] सिद्धहरो मिलारा
कमलदलो ह्येराव वकुन्मासोऽजराङ्कुरा इव परिणाम ही
रम्भहृद बाधरो म्लानकमलदलमिति रूपकेणाला
कारेणाक्षेपस्य कुम्भबलक्षणेन तस्य म्लानत्वमिति
काव्यलिंगं मिलारा कमलदलपदेन प्राधान्येन द्योत्य

ते अप्यकविप्रौढोक्तिमात्रेणनिष्पन्नशरीरव्यंजकाश्चै
वस्तुनावस्तुनोव्यक्तिर्यथाराहुरुचंद्रधवलास्तुलियम
कालिकुराराजोचावं पक्व श्लांविकराइभन्नुरास्जांबिश्रं
भंत्तो अत्रवस्तुनायेथाम सौरभेरोराजानेकुमथ्येनक
श्चिदपित्तदादेशापरांगुरसश्रनेजाग्राङ्कितपभोगपरैर्निशा
निवासभ्रनश्रनिवस्तुभुवनराग पदेनग्रा धान्येनव्यज्यते
श्वरखंडाद्याविषयोहिराज्यंइवार्थीनव्यंजकोपयोगी प्र
न्भूनन्नत्परित्यागेविषयोगम्यतेवस्तुनालंकृतेर्य
था विशितशराधिपापयत्यनेगोहाशीस्तदशास्त
वलेवपण्यराले दिशिनिपतन्ति यत्रसा चनत्रव्यति
करमेत्यसमुन्मिषंत्यवस्था: अत्र व्यतिकरमेत्य
वस्था: समान्मिषन्तीति वस्तुना परस्परविरुद्धा

उच्च=

का॰प्र॰ अपिनिर्वेदोन्मादादयो कस्यां भवन्तीति विरोधालंकारो व्यतिरे
८१ कपदेनप्राधान्येनव्यज्यते अलंकारेणवस्तु नोयवारिजंतो
81 विप्फुरणो संठावक अत्थिय परमाहि अपरा पराहरवक्कअस्सप
रा विविस्सद्ध जाईरा चल इसेहासो १ प्याअत्र स्तनभरवय
स्यत्वेन विरुद्ध जातित्वात् हारोन्चलतीत्यलंकारेण
नवरतंकंप्यमान एव हारोस्तीति वस्तुन्चलेत्तीतिप्रको
ष्यते अलंकारेणालंकारस्य यथा सोरुद्धसामलंगो ।
अग्गिलोकालिध्वलालिअदेहोत्तापरवंदाहिवलगाहिअ
सरोसरअअसंगरे जअइ १ अत्रसरअअसंगरे धाम्मिल्लः
स्मर इति रूपकेणानन्योक्तेरायाशक्ये चोपत्तिपत्तौताय
पारत्तिनिवृत्तावपि अनिवृत्ते पुः कामुको भूदितिवि
भावनयकत्ते धप्राधान्येन व्यज्यते अपकाविनिवद्धप्रौढो

कस्य मतिरिति = ३ सादिवनवानेषु वनसमरे कपालीसंख्यानि विज्यीत ऊर्ध्वचरक्षा
रोनि वारितत्एवननकार्यं रमितम्

क्तिमात्र निष्पत्र शरीर व्यंजकार्थं ध्वनिभेदेषु पदप्रा
धान्येन वस्तुना वस्तुनो व्यक्तिर्यथा सौवड्ढस्सिमोमि
अंकस्स रुहअंको तंसिभरा समहसव्वकासोभाह
गासमस्यपउँसरंगणिवलहउझ अत्रयपालकोन
वस्तुनान्यस्यापि प्रथममतरमस्त्वममूर्तननइति
वलगावपुस्सिमामि अंकपडोस्पर सगीपदप्राधा
न्ये नद्योत्पने अत्रपदे रजनीवेन्दु पेसानेरपेद्योरा
त्य कथंव्यंजकमितिचेन्नो अत्रैव वस्तुनालंकारस्य य
थासहिरावाणिऊवरासमरम्मिअंकपालीस्साहपणि
विडाइहारोरिणवाविडोवियडछेरं तोत्तदोअहसम्मि
अत्रनिधकवनसमरे अङ्कपालीसंख्यातिरूपकस्य व्यंजना
यामप्रयोजकयावाच्येन वस्तुमात्रेण हारछेदानंतरं मौ
तदउपादानेपित्र वाद्रे नैव व्यक्ति संभवात् अतएव रत्तोनवेत्यादि पदयो स्यमित्युक्तम् = ५

का॰ प्र॰ ळंगनारत्नाविलन्दरांन वोढायास्तेरत्न मन्सनात्क घयघकी
८२ हगितिव्यतिरेकालंकारः क हंपदप्रकाश्यः अलंकारेण
82 वस्तुनोयथा डोपविसनीहर वारं विवलितम्भव च्छ्रै रछै
फुलाविलोइ ऊ राव हंनंरखन्धा ठोऊराग्छड हाराम्योक्ति ६
रु घ्रोसिस हिंकिमिति १ अत्रनच्छ शतिरोदिथीति हेत्व
लंकारेण सङ्केतनिकेतनंग छलंकाम्बुकं हेष्ठायादिग
ङमिछ्रासितदपरं घटं गृहीत्वा गछेतिवस्तु किंमि
पदप्राधान्येनप्रकाश्यते यथा डाविहलखलं
ब्रसेहिदिङ्कुरागछडेरागनरलतुरदिङ्गिवारस्फसामिसे
रामप्यारुक च्छ्रातिपाडिच्छोविमिस्नो अत्रनदीकूले
लतागहनेकृतसंकेतम्प्राप्तंग हप्रवेशसमये पश्चादे ए
गतंकामुकं हृष्ट्वा वनं नदीगमनायभक्ति दर्वघारस्प।

स्वो=

रीव्याजेन त्वया व्रुट:स्फोटितमयावगतं तत्समाश्वासं विधाय
तमिमिहित्तासिद्धयेव्रजा ह नेव मम्भन निकटे सर्वसेम पर्यायिक्ये
इति घारस्य शीव्याजेनापहृत्याव्यज्जते अलंकारेणालंका
रस्य पर्याप्त्या जोराहाहमज्जरसेरा आविह्हसनारकसडासत्र
मरागस्नावुड्रागवेरावाडव्यु परिवकुम्भाम्बे हहहर हनुहि
त्रम्भ्रम् अत्र काव्यलिंगेन व्युत्पत्र परव धूंचा स्मानाफेत्वामिला
षसीतित्वदाचरितं वज्जूतन घाकपते इत्याद्येपालंकार: प्राधा
न्येन परवधूपदप्रकाश्योद्योत्पने शब्दापर्यौभयशक्तिमूल
स्तु पदप्रकाश्यो न भवति तत्र वाक्यस्यैव प्रधानत्वात्
एवं पंचविंशाद्भेदा: प्रबंधे अर्थशक्तिमूल: अर्थशो
क्तिमूल: प्रबंधे वाक्ये पदे प्रबंधस्य संघटितनानावाक्य
समुदाय: स च ग्रं[illegible]प: तद्वान्तरप्रकरणादूपस्त्रोतितन

३

का॰प्र॰ ऽपदवाक्ययोरुदाहृतं प्रबंधे यथा गृध्रगोमायुसंवादेऽलं
८३ स्थित्वा श्मशानेऽस्मिन् गृध्रगोमायुसंकुले कंकालबहुले घो
रे सर्वप्राणिभयंकरे न चेह जीवितः कालधर्ममुपागतः
प्रियो वा यदि वा द्वेष्यः प्राणिनां गतिरीदृशी २ इति दिवा
प्रागल्भ्यवतो गृध्रस्य पुरुषविसर्जनपरं वा
क्यमेतत् आदित्योऽयं स्थितो मूढाः स्नेहं कुरुत सां
प्रतं बहुविघ्नो मुहूर्तोऽयं जीवेदपि कदाचन १ अमुं क नक॰
वर्णाभं बालमप्राप्तयौवनम् गृध्रवाक्यात्कथं मूढास्त्य
जध्वमविशंकिताः २ इति निशि प्रागल्भ्यस्य गोमायोर्
निवर्तनपरं श्लोकद्वयमिति प्रबंध एव व्यंजकत्वेन
प्रख्यातोऽयं स्वतःसंभविना वस्तुना गमननिवर्तनरू
पवस्तुव्यक्तिः एवमन्येष्वेकादशभेदाऽऊह्याः १

रतिकेलि हृतनिवसन कराकरोधन द्विनयन युगलस्य ॥ रुद्रस्य तृतीयं नयनं पार्वत्यापरि चुम्बितं जयति = ५

ष्वपि

ॐ पदैकदेशरचनावर्णो रसादयः ४ रसादयो लक्ष्यक्रमाः
पदैकदेशे रचनायां वर्णेष्वपि शब्दात्प्रबन्धे पदवाक्ययो
रुत्पत्तिभागस्य उपसर्गादिरूपस्य तत्र पदवाक्ययोरु
दाहृतं प्राक् पदैकदेशादिरुदाह्रियते तत्र धातुरूप
प्रकृत्यात्मकं पदैकदेशे रसादिर्व्यक्ति र्यथा ॐ १२३ के
लिहिअणिअसण करकिसलयरुद्धणअणजुअ
लस्स रुद्दस्स तइअणअणं पव्वइपरिचुंबिअं जअइ
अ ९ अत्र रतिव्यक्तौ जि धातुरूपप्रकृतेः प्राधान्यं
यतः स्थगिता व्यापारसाम्येऽप्यन्यनेत्रयोः कराभ्यां
पिधानस्य लोकोत्तरेण कर्मणा नेत्रेण तस्य दीर्घ
त्वजीवितमिति सर्वोत्कर्षप्रयोजकमनया व्यज्य
ते अत एव जयतीत्युक्तं न तु शोभत इत्यादि एव

का॰प्र॰ मग्रेपि प्रक्षात्यादेरसादिव्यंजनेष्वा धात्वं नत्तद्धर्पिवं
८४ जकात्तयावगंतव्यं नामरूपत्तदेकदेशेत्तद्व्यक्तिर्यथा
प्रेयान्सायमपाहात्तः सपापव्यपादानेत्तः कांत्तयाधि
८४
त्रारोपेवपदानिवासभवनाद्यावन्नयात्क्रन्मताः तावा
त्मत्क्रत्तपा णिासंपुटलसत्रीवीनिवंधधृत्तोद्यावित्वे
वृक्षत्तप्रणामकमहोप्रेमणो विचित्रागानेः कन्नवारा
दिपदपरिहाय पदानीत्क्रक्रम त्तेनशूरपर्यन्तगम
त्रेप्पसाहिस्तुत्तयोत्त्वातिशायाव्यज्यते जिङ्क्रपोर्य
पा पापिपापिक्रक चंचूचारुरंभांकुराराणादेशिदि
शिापवमानोविरुधालांसकोष्म नारिनमिरविकिरत्तिमैक्से
पकाल्गुष्पाप्यन्वाशुरिपुरिविनिहत्तामानिनीमा
नचवाक्ष्यत्राकिरत्तीनितिजिडाकिरणास्यसा ध्यत्तात्तिं ते=
ष्ठ=

योगेसाध्यत्वेनैवधात्वर्थोपस्थितेर्नेतिवृत्तेतिरस्तप्र
त्ययेननिवृत्तेःसाध्यतारूपयोगोपस्थितेश्चैवप्रकृत्यर्थप्र
तीतेःतत्रापिकप्रत्ययेनानीतताप्रकाशप्रवृत्तेइत्तिर
क्रियानिवृत्त्योःपौर्वापर्यविपर्ययरूपातिशयोर
क्तिप्रकारारस्मात्कवैपर्यवस्यति यत्तलदास्ताध्य
त्वक्तप्रत्ययेनभूतत्वाभिति व्याख्यानम् तत्रस्र
फ्रिङ्ग्यासिद्धत्वसाध्यत्वमभिधायतत्रापिक्तप्रत्य
येनातीतत्वमित्यनेनवृत्तिव्याख्यानाविरोधात्।
स्त्रिङ्‌विशेषेरुयप्पा लिखन्नास्तेभूमिंवहिर्
वनतःधारादपितोन्निराहाःसख्यःसूनतेरुदितो
घूननयनाःपरित्यक्तसर्वहासितंपठितंपंजरस्थुके
स्तेवावस्थाचेयंविरहजकाठिन्यमानमधुना ग्रव

का० प्र०
८५

85

लिखन्निति तूक्तं न तु लिखतीति तेन शाखालिखनस्य प्राधान्य मबुद्धि
पूर्वकत्वरूपम् अस्ति इत्युक्तं न त्वासीत् इति तेन तस्या वस्थान
स्य प्रसादपर्यन्तता तिङ् विभक्त्या व्यज्यते यद्यपि शानच् प्रत्ययः
पुनः प्रकृतिरेव तथापि तिङादेशे लट् विकृतितया तिङ्त्वेनै
वोदाहृतः भूमिमित्युक्तं न तल्पमावनीं तेन बुद्धिपूर्वकं भूमौ न
किञ्चिल्लिख्यत इति स्वाधिभक्त्या व्यज्यते गामारहम्मि गामे
वसामि णअरट्ठिइं ण आणामि । णअरिआण पइणो हरेमि जा
होमि सा होमि अत्र नागरिकाणामिति बहुवचनात् पतिपदार्थैक्ताहृ
शाकलाभिज्ञानादिरूप उत्कर्षः प्रकाश्यते रमणीयक्षत्रियकु
मारस्त्वासीदित्यत्र लङतीतकालविहितेनाचिरातनदीया हिंसा
याः स्फुरत्वं व्यंजयता प्राधान्येन धूर्जटिधनुर्भंगजन्मामर्ष
बंधः प्रकाश्यते वचनविशेषे यथा ताराणां रागाहराणां त्ता
क्तो

णुकरावारात्तस्यैमस्त नाराभारौश्चारारा सुन्दरीपरिस्तं
जात्यमवसारां अत्रचण्डराप्रहारादीनां प्रेमहेतूनां तत्प्रकार
त्वेपि कार्यमेकजातीयमेवनकदाचिदन्यथाभावं प्रार
व३ प्राप्नोतिति वचनैकवचना भावंव्यज्यते कपवयात्ययस्य व्यंज
कत्वं यथा रेवद्भवलली चनाञ्चितकचे चेनः प्रकथ्यास्थिरं चे
मारांमहिमानसेगानयतामालोकयाकिंचन्व सि किं मन्ये वि
हरिष्यसेवत्त हत्ताकुचान्तराधामिमांप्रसाकराठ तलेशिला
तवकृतेसंसारवारानिधौ १ अत्रत्वंमन्येहं विहरिष्यसेशंनिप्र
हासेचमन्योपपदेमन्यतेरुत्तम एकवच्चोनिस्तूत्रेणायकवमद
स्मदोर्योगे उत्तममध्यमयोर्विपर्ययेणाविधानंहास्यंव्यनक्ति
पूर्वनिपातनाद्यः पकैदेशाधर्मत्वात्पदैकदेशाएवगणायन्ते
पूर्वनिपातस्य यथा यैषांदोर्वलमेवदुर्वलतयात्तेसंमतास्ते

दै

का॰ प्र॰ रपि प्रायः केवलनीतिरीति प्रारब्धैः कार्यं किमु वीर्य्यवैरैः यैरद्य मा

८६ शक्रार्जुनः पराक्रमनयनयस्वीकारकान्तक्रमा लेभुर्नैवम

वाहुशास्त्रिजगन्ति दिव्याः पवित्राः परम् १ अत्र चाटुके परा

86 क्रमनयेत्यत्र तु यस्यालाभार्थरत्वेन पूर्वनिपातमभिधाय प

राक्रमस्यतस्याभावोभ्यर्हितत्वं द्योतयति उपपदविभक्ति

विशेषस्य यथा प्रधनाध्वनि धीरधनुर्ध्वनिभृति विधुरै

रयोधि नवस्किसंहिवते नानुनरपपभवानयुक्तविधिसिद्धसा

धुवादपदं अत्र वीरसात्मानि भवान्यवसेनायुक्तेदैन्यषव

गैन्तिनीया अपवर्गाय फलप्राप्तौ क्रिया परित्यागौ तौ भवत्य

दा पर्यस्यउक्तक्रियाया यत्फलं विजयः तत्प्राप्तिस्तनीय

याधीभूते यत्तु उक्तविधित्यादि क्रियाविशेषणानामिति व्या

ख्यातवान् स च शब्दो भंगमपि नाप्तासीत् इति प्रत्ययस्तप

प्रकृत्येकदेशस्ययथ्या भूयोऽभ्रमः सविधनगरीरथ्ययायापर्यटनं
हर्म्यहर्म्यभवनवलभीतुङ्गवातायनस्था साक्षात्कामं नव
मिवरतेमालतीमाधवंतंगाढोत्कराजालालिनलालिनैरंग
कैस्तांस्पतीति प्रजांगकैरितिकस्वरूपनद्विनैनाल्यार्थके
नानुकम्पातिशयोव्यज्यते उपसर्गरूपस्यतदेकदेशस्य।
यथ्या परिच्छेद्यानीना सकलवचना नामविषयः ७नजन्म
न्यस्मिन्नु भवपथे यौनगतवान् विवेकप्रध्वंसादुपचित
महामोहगहनोविकारःकोप्यंतर्जडेयन्निवत्तापश्चकुरुतेऽत्र
त्रप्रध्वंसादितिशब्दः प्रकृत्यैकदेशः प्रकर्षद्योतकः उपसर्गा
णामवाचकत्वात् निपातरूपपदैकदेशस्ययथ्या कृतंचगर्वा
र्भिकरवंमनस्त्वयाकिमन्यैस्त्वं नाहितात्मनोधियः त्वमासिति
सतोहितायपदं भ्रमात्तयावपाकात्युदयादिमौलिताम् १

मुरवी

का० प्र० अत्रचद्वयेनमंत्रोगर्वाभिकं रखा शान्तु हननयोरेककालता रूपः २
८७ समुच्चयोत्पन्ने यद्यपिचेतिनिपिन्नमेवपदंनत्वन्यस्यैकदेशः
तथ्यापिकेवलस्यतस्यासाधुत्वात् यदेकदेशत्योपचारे
णोदाहरणं अतएवोक्तंभोजदाजेननहीवादेः सार्थक
त्वेप्यकसदतामनुशास्तीनिपतनेनतिङ समभिव्याहृता
उपसर्गक्रियापिव्यारव्याताः अपवहूतांयथ्यारामासोनु
वनेषुविक्रामेगुरोः प्राप्तः प्रसिद्धिं परामस्मद्भाग्यविपर्या
याद्दिपरंदेवोनजानातिनम् वन्दीवैषययशांसियतिमरु
द्यस्यैकवारागहत्तेरागिभूतविशालतालविवरोङ्गीर्णे
स्वरैः सप्तभिः १ अत्रासाविति सर्वनाम्नः भुवनोपरि
तनदेशोपरितिभुवनेतिबहुवनरूपप्रातिपदिकस्यैं
वहुवचनस्यचविक्रमगुरोरितिनत्पुरुषातदोषैर्वाह्

तिप्रातिपदिकवचनयोर्व्यंजकत्वं किंचास्मद्भाग्येत्यत्रतत्वद्भाग्ये
ति नवा मद्भाग्येति कृते नेनास्मदित्यस्यबहुवचनात्सिद्धत्तया सा
र्वत्रिकत्वम् तथा भाग्यविपर्यया दित्यत्रत्याससंपत्तिमुखेनो
क्तम् तत्रभाग्यादित्या भावमुखेन अत्रत्या विधाने नभा
ग्यविरहविभाग्यान्येवत्वाहशत्वेन परिणामनीति व्यज्यते
तरुणि मतिकल्पयति कलामनु मदनधनुर्भुवोः पठन्त्यग्रे
अधिवसति सकलललनामौलिमियंचाकित हरिणाचलनय
ना अत्रतरुणीमतीत्रीमानि चरणरात्व पदेनानुमदनधनु
रित्यव्ययीभावस्य धनुः समीपकृत्य नेनमौलिमधिवसतीत्यत्र
कर्मभूताधारस्यचमौलौ वसतीत्येनकल्पेपि वाचकत्वेऽत्र
कश्चित्स्वरूपस्य विशेषायस्मत्कारकारी सपक्षव्यंजकः
तत्रत्वशब्देन प्रकृत्यर्थस्य प्रौढत्वं व्यंजते इमनिचात्तत्रप्राप्त

का॰ प्र॰ रेकोनवत्वम् धनुषः समीपइत्यत्र धनुर्योत्यत्वं गुणीभा
८८ वः अव्ययीभावेतत्पूर्वपदार्थप्रधान्येपिउत्तरपदार्थस्य
किंचित्वा प्राधान्यम् कर्मभूतनाधारस्यनेत व्याप्तिरवग
म्यतेइत्यवसेयम् एवमन्यत्रापिवोद्धव्यम् वर्णा एव वः
नयोव्यञ्जकात्वगुरूणस्वरूपनिरूपरो उदाहरिष्यते
प्रबन्धेन नादकादेरसाद्रिकात्वं द्रष्टव्यम् पदपूर्वप्रबंधश व्य
च बेन संघटितावाक्यरवाका समूहोपिहिनइदानीकेसंघा
टितम् हावावयवानित्यपौनरुक्त्यामितिकाश्चिदाहन द्रष्टा
नात् एवंहपञ्चशक्तिमूलमात्रस्यप्रबन्धविषयत्वमुक्त
म् अत्र संलक्ष्यक्रमव्यंग्यस्यत्रिपौनरुक्त्यमभावात् मे
दात्तदेकपंचाशत् तथाहिशब्दाहिविवक्षितवाच्यस्यद्वौमे
दौनौचप्रत्येकंपदवाक्ययोरितिचत्वारः विवक्षितान्य

परत्वाच्चेत्युक्तस्तथोलक्ष्यक्रमव्यंग्यः पदवाक्यैकदेशवर्णर-
चनास्वपि प्रबन्धभेदेन षड्विधः लक्ष्यक्रमभेदेषु शब्दशक्तिमूले
न द्वौ भेदौ तौ च प्रत्येकं पदवाक्ययोरिति चत्वारो भेदाः अ-
र्थशक्तिमूलस्य द्वादश भेदास्ते च प्रत्येकं पदवाक्यप्रबं-
धेष्विति षट्त्रिंशद्भेदाः उभयशक्तिमूलस्तु वाक्य
एवेति नैषां चान्योन्ययोजनम् सङ्करेण त्रिरूपेण
संसृष्ट्या चैकरूपया वेदखाब्धिवियच्चन्द्राः १०४०४
संशयेनाङ्गाङ्गिभावेन एकव्यंजकानुप्रवेशेन चेति त्रि-
विधः सङ्करः उक्तप्रकारत्रयं विना संयोगः संसृष्टिः ए-
वमेकपंचाशतो भेदानामेकपंचाशता भेदैर्योजने सि-
तिना वतानावङ्कुराने नैनसहस्रद्वयमेकाधिकाषट्शतानी
वसंयोजनं च संसृष्ट्यादि चतुर्भिः प्रकारैरिति तावत्तां वत्सि

२.४.५

का॰ प्र॰ गुणाने दर्शोसिंहेत्या गिणूत्वत्वारि शतानि च संपद्यन्ते नवा
८८ न्त्यासानुग्राहकभावेन सङ्करस्य लेन्तुग्राहकस्यांगत्ता
यांग्राहीभावहननेन ध्वनिसंकरत्वमुह्ननिवाच्यम् नत्व
हिवचनश्च सत्कारेणएव नन्तु विशेषविशेषिभाव एवे
ति नन्वत्येकपंचाशद्भेदेषु एकनरारणां पंचाशत्ता
योजनं स्वस्यस्वेनकथं योजनं इतिचेन्न व्यक्तिभेद
मादायविजातीयवत्सजातीयेनापिसंकरादिसंभवा
दितिस्तबकाराशयः अत्रार्यचीनाः गराने यमयुक्ता
ङ्ग्रिमाग्निमभेदस्ययोजने एकैकभेदह्रासात्तत्प्रान्त्र्यपी
न्तसंकासिन्नवाच्ये स्यात न तिरस्कृतवाच्येन योजनयोर्भे
दः सएवात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यार्थान्तरसंकरमितवाच्ये
नयोजनायाम् एवमन्यत्रापि तस्मात् एकैकाशिविधा
स्याप्यएकमेकाधिकंकृत्वा समाईना सम्भोगः पएतत्संक

लितंलक्षु १३ तत्सुक्तादिग्रन्थाद्विपंचाशद्वर्द्धृतनवषड्विंशत्या
एकपञ्चाशतंगुणयेत् तथाचरस्यदत्राग्निमेदित्य
हत्तित्रयोदशशतानिषड्विंशत्यैधिकोनिजायते १३२६
योगश्चतुः प्रकारइतितेषुचतुर्भिर्गुणितेकुवेदाश्वद
हनेषव इतिपञ्चसहस्राणि चतुराधिकशतत्रयसंकी
र्णभेदाः ५ इत्येवंज्यायइति वदन्ति अत्रक्रमः अनुभवसि
द्धैतावत ३ एडकादीन्दुसेक्षिवध्वनिष्वपि हृद्यत्वाति
प्रायानतिशयौतथाचार्यान्तरसंक्रामितत्वाच्यस्यपत्रा
तिशयः तत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्येनतद्योजनम् यत्र
तैहृपरीत्यंतत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्यतरेणायोजन
मितिव्यपदेशः एवमन्यत्रापूह्यम् एतेस्वप्राधान्य
मादायगणना सौत्री तन्वेयंयत्रोभयोस्तुल्यमेवचाप
त्वंतस्यभेदान्तरंस्यादितिमैवम् अपकर्षाभावस्याति

का॰ प्र॰ प्रायपदेनस्वीकारात् तत्रोभयमेदसंकरस्वीकारात् एतन्नाह
९॰ प्रोचस्यानेपदालंवनमेवमहन् पौरुष्यमितिसहृदयभावमा
स्यायालोचनमितियुक्तिभेदः पञ्चपंचाशताासह सुरूपयुग
१४ स्वेन्द्वः ४४१९.४५५ नेष्ठदिमात्रमन्दाक्रियन्ते ॐस्वगाप
हृणि प्रदेश्वरजान्त्राप स्हश्र्कीपिचोम श्रवाायोगकाद्दप
डाहत्र्यम्हीचरम्मिश्र्वराडाणिजुडपराई श्रवान्ठनयनेवी
च्यानुनयः किमुपभोगलब्दरालस्येसंक्रामित श्राहोस्विद्वि
वादित्तरवोप भोगस्यव्यंजक इतिश्राविवादितान्यपरवाच्य
यो संदेहः संकरः ॐस्निग्धश्यामलकान्तिलिप्तवियतोवे
ल्लद्वलाकोघनाः वाताः शीकरिणः पयोदसुहृदामानन्दके
काः कलाः कामंसन्तु दृढंकठोरहृदयोरामोस्मिसर्वसहेवै
देहीतुकथंभविष्यतिहहाहादेवीधीराभव १ अत्ररुत्वा

र्थं वा धावल्लिप्तपदं सम्पर्कं लक्षयदतिशयं व्यनक्ति पयोदेवा
चेतनत्वं सौहृदाभावात्सुहृत्पदमपकारित्वं लक्षयदतिशयं
प्रतिपादयति पयोदानां मयूराणां केकाद्युपकारशीलत्वात्
रामपदं च सर्वसहत्वात् पञ्चक्लेशाकार्यानन्यतया सर्वस्मिन्दुःखभा
जनत्वं लक्षयत्सीतां विनापि जीविष्यामीति व्यंजयद्देव
विप्रलंभं व्यनक्ति अत्र लिप्तेति पयोदसुहृदामित्यनयोरत्य
न्ततिरस्कृतवाच्ययोः संसृष्टिः ताभ्यां सह राम इत्यर्थान्तर
संक्रमितवाच्यस्यानुग्राह्यानुग्राहकभावेन संकरः तयोरु
द्दीपकत्वात् राम इत्येकव्यञ्जकानुप्रवेशेनार्थान्तरसंक्र
मितवाच्यरसध्वन्योः संकरः रामोऽस्मीत्यनेनैव लक्षणामूल
विप्रलंभे वाक्यव्यंग्यस्य प्राधान्यात् एवमन्यदप्युदाह
र्यम् इति श्रीगोविंदठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिनिर्णयो

का॰प्र॰ नाम चतुर्थ उल्लासः ४ एवं ध्वनौ भेदप्रभेदाभ्यां निर्णीते
८१ गुणीभूतव्यंग्यस्य भेदानाह अगूढमपरस्यांगं वाच्य
सिध्यंगमस्फुटं सन्दिग्धतुल्यप्राधान्ये काक्वाक्षिप्तमः
सुन्दरं ४५ व्यंग्यमेवं गुणीभूतव्यंग्यस्याष्टौ भिदाः स्मृ
ताः वाच्यापेक्षया अचमत्कारकारित्वेन व्यंग्यस्य गुणी
भावः तत्र स्वतएवास्फुटत्वेन गूढत्वादिविशेषणेन स्त
बकेन वैयर्थ्यः अगूढं चासहृदयैरपि वेद्यम् ताहृशं
वाच्यायमानतया न चमत्कारीति यथा कामिनी
कुचकलशवत् गूढं एवं अपरेष्वपि भेदेषु अनुभव एव
साक्षी अपरस्यांगम् अपरस्य रसादेः स्वभिरपेक्षैरा
लब्धसिद्ध्युपकारकम् वाच्यसिध्यंगम् वाच्यस्यसिद्धि
रेव यदधीना तत् अस्फुटम् सहृदयानामपि दुःखवंस

वेद्यस्य संदिग्धतुल्यप्राधान्यः स्यादिति संदिग्धप्राधान्यं तस्य
प्राधान्यं चेत्यर्थः काक्वाक्षिप्तस्य यथा काक्वा विना वा
क्यार्थ एवात्मानं न लभेत तथात्र काव्यमकाक्वा हठे
नोपस्थापितमिति वा । अस्फुटस्य स्वभावादेव वाच्या
पेक्षयाऽचारुत्वेनास्फुटं यथा यस्यासुहृत्कृततिरस्कृ
तिरेत्य तप्तसूचीव्यधव्यतिकरेण युनक्ति कर्णौ काञ्ची
गुणग्रथनभाजनमेष सोऽस्मि जीवन्न सम्प्रति भवामि
किमाचरामि । अत्र जीवन्नित्यभिमतकार्यप्रसक्तत्वे
संक्रमितवाच्यस्य तस्य मरणमेव श्रेय इति व्यंग्यं मम
हृदयैरपि वाच्यवत्प्रतीयत इति गुणीभूतव्यंग्यम्
उन्निद्रकोकनदरेणुपिशंगितांगा गायन्ति मञ्जु मधु
पा गृहदीर्घिकासु एतच्चकास्ति च रवेर्नवबन्धुजीवपुष्प

का॰ प्र॰ छद्मरूद्याकलत्रुच्चिविम्बम् अत्रचुम्बनेर्वक्त्रसंयो
९२ गोभिरव्योर्प्पचेतनेवाधेन इतिसंयोगमात्रंलक्षयन्तो
त्यन्तातिरस्कृतवाच्यत्वम् अंग्यष्ठास्यै:कालोवाच्या
यमानतयाग्रहणीभूतः नन्वत्रलक्षणाव च्छेदकसंयोग
त्वम्यवक्त्रसंयोगेपिसत्वात्कथमत्यन्ततिरस्कृतवा
च्यत्वमितिचेन् लक्षणावच्छेदकस्यसत्वेपिवाच्यसं
योगविशेषस्यतत्रबाधात् अत्रासीत्फणिपाशबन्ध
नाविधिः शक्तिमान्भवेद्गुरुगाढंवक्षसिताडने हनुमता ।
द्रोणाद्रिरत्राहृतः दिव्यैरिन्द्रजिदत्रलक्ष्मणशरैर्लोकां
तरंप्रापितः केनाप्यत्रमृगाक्षिराक्षसपतेःकृत्ताचकण्ठा
टवी । अत्रानायकोनायकप्रतिनायकेऽप्यनिर्दिष्टे
चकर्ण्यवाक्येरक्तोपिनायकोरामएवार्थशक्त्याप्रती

यत्ते सचकेनापीत्युपायेनवा व्यायमानतया ऽगूढः कृतः
मस्याप्यत्रेतिपाठे गूढतया ध्वनित्वमव्याहतमेव अत्र।
श्लोके प्रतिवाक्यमत्रेत्युपादानं प्रत्येकमेवाङ्गं वाचनाकिं।
अपरस्य रसादेर्वाच्यस्य वा प्रधानस्याङ्गमलक्ष्यक्रमः
अनुस्वानाभः संलक्ष्यक्रमो वेति द्विविधः तत्र प्रथमे र
सस्याङ्गभावेन गुणीभूतत्वं यथा अयं स रसनोत्क।
र्षी पीनस्तनाविमर्दनः नाभ्यूरुजघनस्पर्शी नीवीविस्रं
सनः करः अत्र भूरिश्रवसश्छिन्नहस्तमासाद्य तद्वधूनां।
प्रलापे शृंगारः करुणस्याङ्गम् निष्पन्नरसस्यापराङ्गत्वा
न रसपदेनात्र स्थायिभावो बोध्यः रसस्यैवमभावाङ्गत्वा
यथा कैलासालय भाललोचनरुचा निर्वर्तितालक्तकव्य
क्तिः पादनखद्युतिर्गिरिभुवः सा वः सदा त्रायताम् स्पर्द्ध

का॰ प्र॰ वन्धस्थमिवद्वयेवस्तु हृष्टं तु यायथा नेत्रयोः कान्तिः कोकनद
९२ ठकारस्तरसा सदाः समुन्नेयन्ते अत्र वक्तृदेवीविषय
रतिरूपभावो वेदे त्रयोः शृङ्गारोऽङ्गम् भावे भावस्याङ्गत्वं यथा
93 अत्युच्चाः परितः स्फुरन्ति गिरयः स्फारास्तथाम्भोधयस्तान्
तानपि बिभ्रती किमपि न क्लान्तासि तुभ्यं नमः आश्चर्ये
ण मुहुर्मुहुः स्तुतिमिति प्रस्तौमि यावद्भुवस्तावद्बिभ्रदिमां
स्मृतस्तव भुजो वाचस्ततो मुद्रिताः अत्र भूविषया रति
भा भावो राजविषयस्य रतिभावस्याङ्गम् आभासस्याङ्गत्वं
यथा बन्दीकृत्य नृप द्विषां मृगदृशस्ताः पश्यतां प्रेयसां
श्लिष्यन्ति प्रणमन्ति लान्ति परितो नृत्यन्ति गायन्ति च
अस्माकं सुकृतैर्दृशोर्निपतितास्यौचित्यवारां निधे वि
ध्वस्ता विपदोऽखिलास्तदिति तैः प्रत्यर्थिभिः स्तूयसे ॥१॥

अत्र प्रथमार्द्धे शृंगारो नरेन्द्रविषयत्वया द्वितीयार्द्धे तु
रतिरूपो भावः शत्रुविषयत्वया त्रासाभासः तौ च राजविष
यरतिभावस्यांगं भावशान्तेर्यथा अविरलकरवालक
म्पनैर्भ्रुकुटीतर्जनगर्जनैर्मुहुः ददृशे तव वैरिणां मदः
संगतः क्वापि तवेक्षणात् अत्र वैरिणां गर्वरूपो भा
वः तस्य शान्तो राजविषयरतिभावेंगं भावोदयस्य य
था: साकंकुरंगकदृशा मधुपानलीलां कर्तुं सुहृद्भिरपि
वैरिणि ते प्रवृत्ते अन्याभिधायि तव नाम विभो गृहीतं के
नापि तत्र विषमामकरोदवस्थां अत्र विषमावस्था
व्यंग्यस्य त्रासरूपभावस्योदयो राजविषयरतिभाव
स्य भावसन्धेर्यथा असोढा तत्कालोल्लसदसहभा
वस्य तपसः कथानां विस्रंभेष्वथ च रसिकः॥

का॰प्र॰ धन्वन्तरिः क्षपणकोमरसिंह शंकु वेतालभट्ट घटखर्परका
९४ लिदासाः ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां रत्नानि
वैवररुचिर्नवभोजनाम्नः मित्रमप्यनयातीतिर्ध
९५ र्मः कार्यसायमस्ववृत्ता स्त्रीणां विद्वान्प्योन्नवातान्नव
रत्नमिदं क्रमात् मित्रं स्वच्छनयारिपुनयबलैर्लुब्धं
धनैरीश्वरं कार्येणाङ्गिजमार्दवेण युवतीं प्रेम्णा समै
र्बान्धवान् अत्युग्रस्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथा
भिर्बुधं विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्याद्वशं
मत्र्यः शीलाघवमाघ्रातोऽतिपतनकाम्यात्रोलाघनं
अयोधा लब्धो प्रीतिमसंसार परिभवं दुष्टोन्यदोषेरतिं नितिः
स्वोवच्चनमुन्मनाविकलतादोषाकुलः संचयं दुर्वी
गः प्रियतां सदापरवशः प्राप्नोति कष्टं मृदुः नीति

र्तिभिर्जातानि र्मुदरणवत्तो ह्रीरङ्गनामां धात्रिंद्रपत्यो:
शिशावोग्रहस्यकाविंतावुघे: प्रसादोगिरां लावराय
वपुष: श्रुतं रुमनसां शांनि दिजस्यसमाशत्कास्य
दुविरांग्रहा प्रमवतान्चास्य्यंसत्तामरडनम् धर्म
प्रागेवचिंत्य: सचिवजनसन्निभाविनीयासदैवत्तेया
लोकानुवृत्तिविरचरनयनैर्मंडलंवीतुरागीयम् घा
घोरागरोपौम्रडुपर प्रकरो योजनीयो स्वकालेस्वरो
लद्धीहितु: प्रमोदंवोद यान्कपटवटुवेबापनयनेत्वरापौ प्वि
ल्याम्यायुगपदभियुक्त: स्मरहर: अत्रस्मरहरगत्तावेग
धैर्ययो: सन्निर्न्दपाविषयरतिभावस्यांगम् भावशबल
तायायुप्या पश्यत्वाश्लिष्टबलचपलरेकात्वराहकुमा
रीहस्तंलंबाविनरहहहाकुञ्चक्रम: कासियाम्मितस्यपस्ट्वी

का॰ प्र॰ परिस्फुटमेवद्विविधोरसायवृत्तेकन्या कांचित्फलकिस
६५ लयान्यादृदालाभिधत्ते अत्रपद्यपेन्क ॰ दितिशंका
चलचपलेरे हृदयम् पाकात्र ॰ ति धृतिम् अहं कुमारीतिस्मर
95 ति: हस्तालेवं विजेरातिश्रम: हहहेतिदैन्यम् कुत्र्या मर
तिविवोधश्चैतन्यागमरूप: कासियासीत्येत्तेकम्
पर्यायावलत्तान्टपविषयरतिभावेगम् एतेचगुणी
भूतारसादयोरसवदाद्यलंकार व्यपदेशलाभिन्न न
तगुणीभूतोरसोरसवत् भावस्तथेयोरसभावाभासो
ऽजुत्तो स्वभावशान्ति समाहितहृदयस्यैव एवैषामलं
कार व्यवहार: नपुनर्भावोदयादिष्वुतत्त्वाप्यमेतदुच्य
तइतिचेत् पद्यस्यैवचनं विनामधचासिमादृस्तत्ताहिप्रेहा
वानवस्थं ब्रूयात् रसादितात्तुल्यन्यायत्वादितिन्नूदा

दाहृत्ते गुणीभूतव्यंग्ययोर्भेदेषु ध्वनिभेदैरलंका
रभेदैश्चान्योन्यसंकरससंसृष्ट्यादिप्रवृत्तेस्तत्काव्यं ध्वनि
रितिक्वचित्क्वचिद्गुणीभूतव्यंग्यमिति तत्रापिक्वचिद
लंकारध्वनिरिति क्वचिद्रसादिध्वनिरित्यादि एवंतत्तद्गु
णीभूतव्यंग्यमित्यादिव्यपदेशानांनियमइतिचेत्तत्प्रा
धान्यात् यत्रहियत्प्रधानंतेनतत्रव्यपदेशः प्राधान्यं
चातिशायित्वमस्मिन्प्रकारः सहृदयैकवेद्यइतिनाप्र
सिद्धः अथवाच्यांगभावेन शब्दशक्तिमूलस्यस्वक्र
मस्वगुणीभावोयथा जनस्थानेभ्रांतंकनकमृगतृ
ष्णान्धितधियावचोवैदेहीतिप्रतिपदमुदश्रुप्रलपि
तम् कृतालंकारभर्तुर्वदनपरिपाटीषुघटनामया
प्तंरामत्वंकुशलवसुतानत्वधिगतः अत्रपादत्रयचो

का·प्र· त्वापिरामेणसहोपमामपाङ्गैरामत्वं इत्यनेनवाच्यतां
९६ नीतात्तदेवं च शब्दशक्तिमूलानुरणनरूपो द्वितीयः वा
च्य एवार्थशक्तिमूलस्यागभावोयथा आगत्यसम्प्र
98 तिवियोगविसंस्थुलांगीम्भोजिनीं क्वचिदपिक्षपि
ताश्रियामः एवंप्रसादयतिपश्यशनैःप्रभातेतसहस्र
रश्मिः अत्रार्थशक्तिमूलोनायकनायिकावृत्तान्तोवा
च्यरविकमलिनीवृत्तान्ताध्यारोपेणाङ्गत्वं तथैवास्यतः
समासोक्तौ उपोढरागेणाविलोलेत्यादौ सर्वप्रतीय
मानार्थोपस्कृतवाच्यस्यैवप्राधान्यात् अयंचपादं
पत्तनेतिश्लिष्टसञ्ज्ञायामपिनशब्दशक्तिमूलत्वेनव्यपदेशः
किन्त्वर्थशक्तिमूलत्वेन प्राधान्येनव्यपदेश इतिन्या
राणपि यात् तद्व्यतिरेकेणनायकनायिकावृत्तान्तव्यक्तिसंभा

वाच्चना नचोपमान्वयक्तृ उल्लासकालेन्यादिवत्‌ स्वेवा
भावात्‌ नचवाच्यासिद्धगलत्वम्‌ रविकमलिनीह्णवात्तस्यै
मैत्रेरपेक्षरावैवसिद्धेरिति वाच्यासिद्धंगंयप्पा॰ एकवक्र
८= कपदवाच्यांगमन्यवक्रकपदवाच्यांगंच तत्राद्येयप्पा
श्रमिमरनिमलसहृदयतांप्रलयम्‌ घंशैत्तमःसादंचमरण शरीर
चजलदंभजगजंप्रसह्यकुकजेववर्षांवियोगिनीनां
अजाहालाहलरूपोविषशाद्वांजलेभिधानानियमात्‌
सचजलदकेजगोनिदूपकास्यवाच्यंसासिद्धिकरोति
अन्यप्पाउपमासंदेहसंभवात्‌ यप्पावामम ओत्तार
हृन्मनरसप्रसादकेनेक दो दंबु धारायिताजीयास्तुः
क विरत्नरवाभवनलालात वोभगयः अर्थीनिग्राहिण
उरातन नराक्षयोविद्यनवाक्कुर्वतीयाभिर्दिव्यमहोषधी

का॰प्र॰ भिदुरगंदकारायते भारती १ अत्र रस प्रसाद इत्यत्र जलप्रसादरू
८७ पोऽर्थो व्यंग्यः सद्वाच्यायाः कनकद्रवोदांवुधारोपमायाश्च
गम्यः अन्यकनकशब्दवाच्यस्य सिन्दूरंगयष्ट्या डोंगछस्य
97 च्युतदर्शनेनभवतः कान्त्यादिनिरूपयतो किंत्वेवं विजनस्थयो
हितजनतः संभावयत्यन्यथा इत्याशंकाभोगिस्रावितह
ष्याव स्यानखेदालसा माभिन्निष्यन्दुलकोऽन्करावित्त
नन्तगोपी हरिः पातुवः १ अत्राच्युत इत्यनेन सोल्लुण्ठ
नेन माधवपदे च्यवसे इति व्यर्थमेवावस्थानामिति यत्र
च्युताधैर्यादस्खलितत्वमतो व्यर्थमेवावस्थानामिति
दर्शनेनेत्यादिना संभोगेनैव न्यस्तिरिति किंत्वेवमित्या
दिना द्वयोरपकोऽनिनैव तद्व्यैवात्मानं वंचया
वशाति खेदस्फुव्यज्यते नच इत्याम व्रेराभोगिस्रचित्त

ट वृप्यावस्थानखेदालसामित्येतद्वाच्यस्यासिद्धिकृत् तत्र
छायकिविनाप्यत्ताद्विशेषणापदार्थस्यशरीरालाभात्
अस्फुटंयथा अदृष्टेदर्शनोत्कंठादृष्टेविच्छेदभीरु
तानादृष्टेननदृष्टेनभवतालभ्यतेसुखम् अत्राद
ष्टौयथानभवतिवियोगभयंचयथानोत्पद्यते तथा
कुर्यादितिव्यंग्यंसहृदयस्यापिनस्फुटम् संदिग्धप्रा
धान्यंयथा हरस्तुकिंचित्परिवृत्तधैर्यश्चंद्रोदयारंभ
इवांबुराशिः उमामुखेबिंबफलाधरोष्ठेव्यापारयामा
सविलोचनानि अत्रचुंबितुमिच्छादिनिव्यंग्यस्यविलो
चनत्रयव्यापारणवाच्ययोः प्राधान्येसाधक
बाधकमानाभावेनसंदेहः वाच्यस्याप्यलौकिकत्वे
नचमत्कारित्वादुत्कंठातिशयव्यंजकत्वात् तुल्यप्रा

धात्वंयथा ब्राह्मणातिक्रमत्यागोभवतामवभूतये जामदग्न्यस्तथा मित्रमन्यथादुर्गनायते अत्र जामदग्न्यः क्षत्रियाणामिवयुष्माकंक्षयंकरिष्य तीतिव्यंग्यमिववाच्यमपिप्रधानंतद्वत्तथा तदुक्तिगम्भीरेणापिवमत्कारित्वात् विग्रहवाक्यसंचयेऽपिविव दितत्वाद्वाकाक्वातिग्रंथयथामथ्नामिकौरवशतंनसम मयेवकोपानदुःशासनस्यरुधिरंनपिबाम्युरस्तःसंचूर्णया मिगदयानसुयोधनोरूसधिंकरोतुभवतांनृपतिः पणेन अत्रमथ्नामीतिव्यंग्येनवाच्यस्यनिषेधसह भावेनप्रादुर्भावात् तादृशकाकुंविनाबाच्यस्यवाधि तत्वेनाप्रादुर्भावात् हठेननतदादेषादिरुक्तंप्राक् असुन्दरंयथा वाणीरकुडंगुड्डीणसउणिकोलाहलं

ऽरसाद्दीपकरकंभवावडापवकुपसीम्यंतिस्त्रंगाइं स्त्र
त्रदत्तसंकेतः कश्चिल्लतागलनप्रविष्टइतिव्यंग्य त्तत्र।
स्यादृष्टाच्यंचमत्कारकारि शब्दस्वरूपासमकालमेव।
सर्वाणवसाद्संतन्यमानत्वारूपस्यानिसौदर्यन्तु उ
त्कंठेतिपर्यवसानत्वात् एषांभेदायस्पायोगेवोदित
व्याख्यरूपैवंवत् पूर्ववत्तचमत्कारोभित्रक्रमः पूर्ववच्चे।
त्यर्थः यथायोगंवृथासंभवनेनतद्यमर्थः नकेवलं
एतस्यपरस्पराणितध्वनेव्यंग्यस्यभेदाः किंतुवर्णान्तरसंक्रामि
तवाच्यत्वाद्येषां ध्वनेर्भेदास्तद्यासंभवितोविहा।
यासुपापेतेरूपाधिभिस्सहभेदासंकरसंसृष्टिभ्यांयो
जनेचतेषामेवांचसंकीर्णाभेदाअपिद्रष्टव्याः यत्र
संभवितश्चवस्तुमात्रेणालंकारव्यक्तिनिबंधनाः तउ

का॰ प्र॰ ॐ ध्वनिकृता व्यङ्ग्यं नैव वस्तुमात्रेण यदालंकृतयस्तदा
९९ ध्रुवं ध्वन्यंगता तासां काव्यवृत्तेस्तदाश्रयात् अत्र ध्व
न्यंगता व्यंग्यतया ध्रुवं ध्वन्यंगता ध्वनिनैव ता व्यज्यन्ते
प व्यंजकस्य ध्वनित्वमेवेत्यर्थः कुतः काव्यवृत्तेस्त
दाश्रयात् काव्यवृत्तेस्तदभिसन्धानपूर्वकत्वात् वस्तु
मात्रापेक्षयार्थः सगुणीभूतव्यंग्यस्यात्मा निदर्शि
तः एतेन तन्मायामात्रिकौ विनां प्रति भागुरा इति
नेदवृग्भेन्नातां ध्वननव्यापारयोगिनां ध्वनीनां गुणी
भूतव्यंग्यानां च काव्यभेदानामनुगतोपाधिनां सक
लै तत्रयोभेदः व्यंग्यस्यानिरूपकत्वात् तथाहि किं
चिद्व्यंग्यं वाच्यत्वसहं किंचित्तदसहं वाच्यत्वसहं त्व
चाभिधया प्रतिपाद्यमानस्यापि चमत्कारकारित्वं तु

योऽराघसहृत्त्वमलंकारश्च अलंकारस्यप्राधान्येपियथा
लंकारत्वंउक्तंप्राक् रसादिलक्षणोक्तत्वंचैवनैक दापि
दपिवाच्यत्वंसहते सहिसामान्यतोरसभावादिपदै
विशेषतःशृंगारनिर्वेदादिपदैर्वाभिधीयमानश्चम
त्कारकारीस्यात् नत्वेवं तथाभिधानेपिभावाद्यप्र
तीतेश्चमत्काराभावात् विभावाद्यप्रतीतौतद
भिधानेपिव्यक्तस्यचमत्कारकारित्वात् इत्यन्व
यव्यतिरेकाभ्यांविभावादिमुखेनैवप्रतीयमानस्त
स्येतिनिर्णीयतेनासौव्यंग्यएवचमत्कारी नन्वविभा
वादिवाचकपदैर्लक्षणएवासौरसादीनांहिभावादि वि
वाचिपदंविनानैवप्रतीतिरितिचेन्नमुख्यार्थबाधादि
विरहात् ननुव्यंजनायांप्रमाणाविचार्यमाणत्वात्
कुतोव्यंग्यत्वेनरूपकृतो भेदइतिचेदुच्यतेलक्षणायाम्

का॰प्र॰ लक्षणामूलव्यंग्यंविनालक्षणैवनसंभवतीतिप्राक्प्रतिपा
१०० दितम् अभिधामूलेप्यपिशब्दशक्तिमूलेद्वितीयार्थेते
नसमसम्पमावाव्योपेवोतोमिर्विवादं अभिधायानिय
100 मनात् अर्थशक्तिमूलेप्येवमंगीकर्तव्यंयत्रपदेभ्यः
प्रथमंपदार्थस्मृतिरप्यपदार्थविशेषाणामन्वयवि
शेषरूपस्यवाक्यार्थस्यप्रत्ययः ततोव्यंग्यप्रतीति
रितितृतीयकक्ष्यायांकृतोभिधायाःप्रसरणं द्विती
यकक्षामेवतावदनुप्रवेष्टरागात् यतोभिहितान्वयवादे
शाब्दएवान्वयःआकांक्षादिवशेनप्रतीयते शाब्दबुद्धि
कर्मणांविरम्यव्यापाराभाव इतिचसर्वसिद्धम् येप्य
न्विताभिधानवादिनः देवदत्तमानयेत्यादिप्रयोजक
वृद्धवाक्यश्रवणानन्तरंप्रयोज्यप्रवृत्तिदर्शनेनसास्नादिमत

मर्थ्यं देशान्तरादानीयमानमालोक्य तत्पर्मोद्विषयिक
क्रियागोचरकार्यताज्ञानवान् तद्विषयकचेष्टाव
त्वात्तद्विषयकप्रवृत्तिमत्त्वादामदादिनिप्रयोज्यवृद्ध
स्य ज्ञानमनुमीयते ततः कारणं विना कार्यानुपपत्त्या
खंडवाक्यार्थैवाखंडस्यवाक्यवाच्यवाचकभावरू
पसंबंधमवधारयति यदुक्तं शब्दवृद्धाभिधेयां
श्चप्रत्यक्षेणात्रपश्यति श्रोतृश्चप्रतिपन्नत्वमनु
मानेचेष्टया अन्यथानुपपत्त्यातुबोधेच्छक्तिः
द्वयात्मिकां अर्थापत्त्यावबुध्यंतेसंबंधंत्रिप्रमाणता
कम् त्रिप्रमाणकामितिजात्याद्युपलक्षणान्तित्वंनतु
व्यक्त्यापेक्षया एवमखंडयोः संबंधावधार्यविशेषावा शक्ति
तोव्युत्पद्यते कस्यामित्यपेक्ष अनेनचरंजनेनैवप्रयोज

का॰प्र॰ केनचैत्राश्वमानयदेवदत्तगामानयेत्यादिवाक्येषु॥
९२ कस्यचिदन्यपदस्यावापे कस्यचिदुद्वापे सति यस्य
भागस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां यस्य वाक्यार्थभाग
|8| स्यान्वयव्यतिरेकावुपलभ्येते तत्र तस्य शक्तिम
वधारयन्ति तत्र शक्त्य वधारणामन्वित एव पदार्थेप्र
थममन्वय एव वाक्यस्य शक्तिग्रहात् पदार्थमात्र
शक्त्याद्युपजीव्यव्यवहारेण न्वितज्ञानस्यैवोपस्था
पनाच्च नच वाक्यं विनाकाचिदाद्यव्युत्पत्तिः व्यव
हारेणाद्यव्युत्पत्तिः व्यवहारस्य प्रवृत्तिनिवृत्तिरू
पस्य पदमात्रेणाकर्तुमशक्यत्वात् अतो वाक्यस्थि
तानामेव पदानामन्वितेष्वेव पदार्थेषु संकेतग्रह
दन्विता एव पदशक्याः तत एव वाक्यार्थधीरिति न वाक्या

र्थबोधेशक्तेर्विरामः नन्वभिहितानां पदार्थानामा
मन्वयोः शाब्दएवप्रतीयन्ते योग्यतादिवशादिति
युक्तम् ननु तथापि संसर्गविशेषोऽशाब्द एव
पदार्थस्यसामान्यान्वितएवशक्तिग्रहात् अन्व
यागामानयेत्यादिपदं श्रुत्वाप्रवर्त्तमानयमादि
वाक्येन देवदत्तमानयपदमित्यादिप्रत्यभिज्ञानस्या
त् पूर्वस्यगवान्वितानयनपरस्याश्वान्वितानयन
ऽशाब्दत्वेनार्थभेदेन भेदादिति चेन्न पदार्थत्वेन सामा
न्येनविशेषणानामेवान्वयेशक्तिग्रहात् अन्वितानां
चविशेषरूपत्वादित्याहुः नैकमपिमतेसामान्ये
नैवरूपेणविशेषः शाब्दोननुविशेषरूपेणान्वयात्
पदार्थान्तरसामान्यान्विते पदार्थानां शक्तिःगवा

षा

का॰प्र॰ दिविशेषान्वितस्तद्विशेषो वाच्य एवन्नस्मादभि
१०२ हितान्वयवादेनान्वित एवान्विताभिधानं नयेनैप
दार्थसामान्यान्वितः स्वार्थसंकेतविषयोगवादि
१०२ विशेषान्वितता नयनादिरूपत्वसंकेतितत्वेनैवत्यवा
च्य एववाक्यार्थः यद्यपि कोपि क्रियते शब्दश्रवणा
नन्तरं यावानर्थः प्रतीयते न च सर्वत्रापि शब्द एव निमि
त्तं यतो नैमित्तिकानुरोधेन निमित्तानि कल्प्यन्त इति
तदप्ययुक्तम् शब्दस्य ह्यर्थे निमित्तत्वं कारकत्वं
क ज्ञापकत्वं वा न प्रथमः शब्दस्यानुत्पादकत्वात् परं
मं पुनरकमन्यते परं तत्र संकेतग्रहस्य अस्त्वाद्यस्य स्वरू
पमात्रेण ज्ञातस्य वाज्ञापकत्वेतिप्रसंगात् नचान्वयावि
शेषसंकेतग्रहः अस्तु विशेष एव संकेतग्रह इति चेद

त्वेन ज्ञात

लोष्टाद्यन्वितानयनादेर्विशेषस्योपस्थापकात्तथा
भावेन शाब्दी देवोपस्थितिर्वाच्या तथा च तत्र संके
तग्रहे शाब्दी तदुपस्थितिः शाब्द्यां च तदुपस्थितौ स
केतग्रह इत्यन्योन्याश्रयणात् तस्मात्तामितिकानु
ति रोधेनाभिमतान्तिकल्पनमित्याविचारिताभिधानम्
अथ यत्सोयमिषोरिव दीर्घदीर्घतरो व्यापार इ
ति यत्परः शब्दः स शब्दार्थ इति चानिषेधे त्वादौ
विधिरेव वाच्य इति भट्टमतोपजीविनः अस्यार्थः य
थाबलवताप्रेरित इषुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण
वर्मच्छेदमरोभेदप्राणहरणादि विधत्ते तथा
एक एव शब्द एकेनैवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थ
स्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिं च विधत्ते अ

का०प्र० नोऽन्वयस्याभिमतार्थस्य वाच्यत्वमेवा किंच प
१०२ ञ्च शाब्दस्य तात्पर्यं स शब्दार्थ इति निःशेषेत्यादौ
तात्पर्यविषयतया विधिर्वाच्य एवेति न तात्प
103 र्यवचोयुक्तो लोकात्पर्यमजानन्तः पशुवत्तेषां कद
त्तिपदोपस्थापित एव हि तात्पर्यमुच्यतेनेनु प्रतीत
तिमात्रे तथाहि भूतभव्यसमुच्चारणे भूतं भव्या
योपदिश्यत इति सिद्धान्तः अस्यार्थः भूतो सिद्धभ
व्यं साध्यं तयोः समभिव्याहारे भूतं सिद्धं भव्याय सा
ध्यायोपदिश्यत इति कारकपदार्थाः क्रियापदा
र्थेनान्वीयमानाः सिद्धा अपि प्रधानक्रियानुकूलता
या साध्यीभूतया स्वक्रियया योगात्साध्यायमा
नतामाप्नुवन्ति स्वरूपेणासिद्धा अपि साध्यक्रि
याविशिष्टतया साध्यास्वभावान्निर्विधेयतात्त्व

घानाप्रियायाया एवेत्यर्थः ततश्चदहनेनादग्धमात्रंयत्पा
दृश्यते नतद्दग्धमपितस्यायावदेवाप्राप्तंतावदेवश
ह्वेनाविधीयतेनतत्प्राप्तमपि यथाचरुतिक प्रचरणो
प्रमाणान्तरप्रा प्तेलोहितोसीवा चरुत्विजः प्रचरन्ती
त्यनेनलोहित्येन प्राप्तस्यमात्रंविधीयतेनतुचरुत्वि
कप्रवरणादि उष्णीषस्यापिप्राप्तोनुलोहित्यमा
त्रे हवनस्यान्यतः सिद्धौदग्धाजुहोतीत्यनेनदध्नः
करणत्वेनतद्दपि हवनंवा पवरकपटवयेत्यादौ
रक्तत्वपटवयनानामप्येकस्यचयोस्त्रयाणा
वासिद्धौएकविधिर्द्विविधिस्त्रिविधिर्वा ततश्च
वदेवविधेयंतावत्येवतात्पर्यम् विधेयंचप्राप्तौ
पात्तमेवानिरुक्तंभाष्योपात्तएवतात्पर्यमिति
यद्दिवप्रतीतानितात्पर्येनेदाप्रवैद्यावतीन्यादि
मात्रे

का॰प्र॰ पूर्वादिसमानसंवित्संवेद्यतया प्रतीतेः परार्थ्यैपिक
१०४ दाचित्तात्पर्यस्यात् ननु नञ्वाक्यवर्त्तिपदोपस्थापि
तएवतात्पर्यमितिनव्याः विषभक्षणमाचास्य
गृहेभुंक्थाइत्यत्र विषभक्षणनिवाक्यस्यमाचेत्या
दिवाक्यार्थैपितात्पर्यादित्ति मैवम् यत्तएतदेक
मेववाक्यंचकारस्यैकवाक्यतासूचकत्वात् अ
न्यथाततथ्यप्रसंगात् नचाख्यातवाक्यक्रिय
योः साक्षादन्वयः संभवति गुणानाञ्चपरार्थत्वाद
संबंधः समत्वात्स्यादित्तिन्यायात् स्वहस्ताकर्ष
दन्नतोभवितव्यमत्रान्वयेन ननोविषभक्षणाद
प्यत्र भोजनमनिष्टसाधनमतः सर्वथातास्य
गृहेभुंक्थाइतिवाक्यार्थः तथा च नञ्वाक्यस्यपदो

106

यस्यापि त एव तात्पर्यमिति सिद्धम् तस्माद्यत्परः
शब्दः इत्यादिषु केन तात्पर्यं ज्ञायते यदपि सो
यमिषोरिवेति तदप्ययुक्तम् यतः प्रवरानन्तरं
यावानर्थः प्रतीयते तावति सर्वं प्रयत्नवदित्यदृष्टस्याभिधे
यव्यापारः स्यात्तदा चैत्रपुत्रस्ते जातः कुमारीत्ते ग
र्भिणीत्यादिवाक्यानन्तरं हर्षविषादयोः प्रतीतेस्त
योरपि तद्वाक्यस्याभिधा स्यात् अपत्यच्छद्मप्राप्ति
पाद्ये सर्वत्राभिधा हर्षविषादयस्तत्र तेन प्रतीत्या प्याहतु
मते नहि लक्षणा येऽप्यभिधेयस्यादिति लक्षणो
छेदः किमिति च श्रुतिलिंगवाक्यप्रकरणस्था
नसमाख्यानां समवाये पारदौर्बल्यमर्थविप्रकर्षा
दिति सूत्रेण भगवान्जैमिनिः श्रुत्यादिकपूर्वव
तीयस्त्वभाति पादयं वभूव सर्वत्रैवाभिधाप्रसंग

का॰प्र॰ उत्तरस्य दोषस्य बीजाभावात् किंच पूर्वोक्त र॰
२०५ हस्तान्नोवैषम्यादप्यनुपपन्नः तथाहि तत्र वेगा॰
र॰व्यापारस्य स्वरूपसत्त्व एवजनकत्तयास्तीचेदी
105 चुत्तरत्वं संभवति अभिधा या स्तुज्ञाताया एवात्कू॰
त्यागंग्य लानि सत्तया चाज्ञानादित्यस्यान्वितनामाभिधानवादिपि॰
निक्षेपे चैत्यादोषविचेव्यंगपक्ष मेवेतिदूरस्यतम् किं
चाच्यवाचकभावातिरेकी व्यंग्यव्यंजकभावस्त्व
वश्यं काव्यकृत्ससापि स्वीकर्त्तव्यम् अन्यथाक
ष्टत्वादयोः नित्यदोषा असाधुत्वादयोनित्यदोषा
इति विभागो न स्यात् वाच्यस्यार्थस्याविशेषेणा
कष्टत्वादीनामपि सर्वत्र दुष्टत्वस्यादुष्टत्वस्य वाप्रसं
गात् व्यंजनाभ्युपगमेन व्यंजनीयस्य वक्तृविध
त्वेन रौद्रादेर्व्यंग्यस्यानुकूलत्वं शृंगारादौत दुष्टत्वमि

त्तिपुज्यते विभागव्यवस्था एवं पर्यायेष्वप्येक
स्यचिदेवकुत्रचिन्द्रिकाव्याकरणत्वमित्यपिव्यव
स्थानस्यात् वाच्यार्थस्याविशेषात् दृश्यते चा
सौ घयं गतसंप्रतिशोचनीयतां समागमप्रार्थन
या कपालिनः इत्यादौ पर्यायेनापिनाकसादिपनुकू दम
लकिंजगुप्साव्यञ्जकत्वं याकपालिपदमेवनतु
यमप्येतदयुक्तम् व्यंग्यत्वेनाभिमतस्य वाच्यत्व
स्वीकार एवानुकूलत्वप्रतिकूलत्वयोर्व्यवस्थोप
पत्तेरिति चेन्न व्यङ्ग्यांशस्वीकारे संकेतग्रहं विनानद
न्यपारस्थितिप्रसंगस्योक्तत्वात् किंच काव्यविशारदै
र्वाच्यव्यंग्ययोः प्रतिपत्तिहेतुव्यापारभेदनिबं
नो भेदोऽवश्यं स्वीकर्त्तव्यः वैधर्म्यदर्शनात् वाच्यो
ह्यर्थः सर्वैरेक एव प्रतीयत इति नियतः व्यंग्य

का॰प्र॰ स्तबकप्रकरणं दिवशादनियतः त्पथाहि गत्तो
९९ त्तमर्कस्तिवाकेराहः सेनापत्नीवप्रति शक्कुराणां
108 हठेनावमर्दनावसरस्तति स्त्रीनामभिसारिकाः
प्रत्यभिसारणउपक्रमणनामिति सख्यावासक
सज्जांप्रतिप्रागमायस्तेप्रेयानिति कर्मकरस्यक सह
र्मकवनः प्रतिकर्मकरणान्निवर्त्तामहेस्तति भर्त्तस्प
धार्मिकप्रतिसान्ध्योविधिरुपक्रम्यनामिति प्रा
मस्यकार्यमुख्येनवाहिगच्छ त्तं प्रतिहरमागास्तति
गृहिणीगोपालकंप्रति स्तभयोसहप्रवेष्टयन्नामि
ति दिवसेतिसंतप्रस्यप्रतिवंधनप्रतिसन्तापोः धुना
नभवतीति आपणिकानां भर्त्स्यान्प्रतिविक्रोप
वस्तूनिसंहयतामिति नायकागमनप्रस्तावेप्रोषि
तभर्तृकायाः तत्कंपकंप्रति नागतोयप्रेयानिति

एकस्यैव वृक्षशब्दवत्त्वाति तत्तत्प्रकारसाकरस्यादेवमा-
दिरनवधिर्विशेष्यार्थः प्रकाशते वाच्यस्तु सर्वान् प्र-
त्यविशिष्ट एव ननु तैत्तद्वाच्यैवोधर्म्यनानात्त्ये
सैन्धवादिपदनानार्थावगतिदर्शनादितिचेन्न
एकवाक्यवर्तिनस्तस्याप्यर्थैकनियमात् यद-
प्येवद्द्यतिलक्षणीयार्थस्यनानात्वेप्यनेकार्थ-
पदाभिधेयवन्नियतत्वमेवेति तथापि यत्रलयराग घर्षि-
कारिराः प्रतिसकलस्वामिनः सैन्धवमानयेतिपदप्रयो-
गः तत्रानियतत्वं तुर्यार्थमेवेतिचेन्न तात्पर्यज्ञानात्
तत्रत्र सर्ववाच्यैः समं सर्वव्यंग्यानामभेदत्ति पाद्यते प्र
किंतु गतमत्तमर्कशत्यस्य वाच्यव्यंग्ययोः तथा वत
द्वाच्यस्यनियतत्वं तद्र्यपुरस्कारेणैव सर्वेषां वा-

यस्यापि प्रतीतिः तदयं नियतत्वानियतत्वरूप
विरुद्धधर्मसंसर्गाभिहितः एवं विलक्षणास्वरूपको
लादिभेदोपि भेदको दृष्टव्यं वैधर्म्यासत्त्वेपि यद्यभेदः
स्यात् तदा नीलानीलादेरपि क्वचिदभेदः स्यात् वैधर्म्य
स्याविशेषात् यदुक्तम् अयमेव हि भेदो भेदहेतुर्वा
यद्विरुद्धधर्माध्यासः कारणाभेदश्चेति स्वप्रसिद्धस्य
तत्तत्स्वरूपभेदे धर्मभेदः तत्रानिशेषत्यादौ उ
मात्सर्य्यमुत्सार्य्य विचार्य्य कार्य्यमार्य्याः समर्य्याद
मुदाहरन्तु सेव्या नितम्बाः किमु भूधराणामुत स्म
रस्मेरविलासिनीनाम् १ इत्यादौ उत्कम्पमवानिप
दर्योपयत्निशातस्य धारादलनगलितमूर्द्धाविच्छिन्ना
स्वीकृताश्रीः ननु तव निहतारेरप्यसौ किन्तु नी
तार्द्धिदिक्षसपिगतानैर्व्वल्लभाकीर्त्तिरेभिः १ इत्या

दोवस्वरूपभेदः प्रथमे हि वाच्यो निषेधरूपो व्यंग्य
स्तु विधिरूपः द्वितीये वाच्यः संशयरूपः प्रतीयमा
नस्तु शांते शृंगारिणि वा वक्तरि तद्वित्तैककोटिनि
श्चयः तृतीये वाच्यो निन्दारूपः प्रतीयमानस्तु स्तु
तिरूपः कालभेदस्तु सर्वत्र पूर्वो हि वाच्यः प्रतीयते
पश्चात्तु व्यंग्य इति वाच्यस्य शब्दमात्रमाश्रयः प्रती
यमानस्य तु पदशब्दैकदेशीभूतकाक्वादितदर्थ
वर्णसंघटना इत्याश्रयभेदः वाच्यस्य काव्यव्याक
रणकोषादिमात्रेणावगमः प्रतीयमानस्य तु
प्रतिभानैर्मल्येनापि इत्यधिकेनेति ज्ञापकभेदः वाच्ये
न व्युत्पन्नमात्रस्य प्रतीतिमात्रम् अनेन तु विदग्ध
परवाच्यस्य सहृदयस्य चमत्कारिणी इति कार्यभेदः
गतोस्तमर्क इत्यादौ दर्शनेन येन वाच्य एक प्रतीयमा

का॰प्र॰ नलूनानेनिसंख्याभेदः ॐकस्सवरणहोइस्रोसो
१०८ रिद्धाणपिश्राइसवर्णाअहरं समभमरपडमगघाइ
108 णिवारिअवामेसहस्सुइहिःरा १ इत्यादौवाच्या
र्थस्यसंबोध्यासखीविषयः नत्रवाच्योर्थःश्रो
तव्यवतिष्ठते प्रतीयमानस्यतुभ्रमरेणारास्या
अधरःखण्डितोनतूपययनिनेनितत्काच्चस्यमेवंवे
वे दध्यमित्येस्यप्रतीयोनी इदृमयासमाहितपुनर
वंतूयानविधेयमित्यस्योपपपातः एवसपत्न्यादिवि
षयोपीतिविषयस्यभेदः एवंस्वरूपादिभेदाद
वश्यमंगीकर्तव्यावाच्यव्यंगपणोर्भेदः किंचवाचक
व्यञ्जकयोरपिवैधर्म्याद्भेदोवक्तव्यः यतोवाचकस्य
संकेतितार्थापेक्षासंकेतितएवह्यर्थमभिधात्रवत्तते

नत्वेवं विज्ञकः अत्यत्रापि विज्ञमायाः प्रत्ययजनना
त् यत्रोक्तम् तात्पर्यविषये शब्दः प्रमाणमिति
तादृशोप्यनुपपन्नम् यतो व्यंग्यस्यैवाविचितताभ्युपग
मे पितावताप्यंत्यायेन तात्पर्यविषयो व्यंग्योर्थः क
थं प्रतीयेन यत्परः शब्द इत्युक्तमनेनोक्तंतशाम् ए
तेन तात्पर्यमेव व्यंग्यप्रतीतौ व्यापार इत्यपि निरस्तम्
तस्मात्तात्पर्यमभिधावानप्रतीयमाने र्थे व्यापारः
नन्वलक्षणानां हि वाच्यकलहेपि व्यवस्थितो
विशेषव्यपदेशहेतुर्वा यथा रामोस्मि सर्वं सहे इत्य
त्र रामपदेन सर्वदुःखभाजनत्वमुपात्यारव्यानत्वैरि
त्यत्रकान्तदत्वम् रामोसौ भुवनेषु विक्रमगुणैः प्रा
प्तः प्रसिद्धिं परामित्यत्र रक्षणाद्यनेकगुणवत्वचल।

का॰प्र॰ द्यते अतोऽनामपदस्य तद्व्यवाने कोऽभवति अर्थान्त
९-६ रसंक्रमितवाच्यादिविशेषव्यपदेशहेतुरभवति एव
मन्यत्रापिस्यात् तदुक्तम् भक्तिमात्रमुक्तमन्ये इति ल
क्षणीयविशेषावगमश्चप्रकरणादिसापेक्षेणाशक्य
|० (?) एव न स्यादतोनाम्यातिरिक्तः प्रतीयमानोऽनाम
मैवम् लक्षणीयस्यनानात्वेऽपिहिनानार्थस्येवान्यवा
दिपद्वाभिधेयस्यैव नियतत्वमेव नखलुऽनियत
संबंधोमुख्येनार्थेनलक्षयितुंशक्यते प्रतीयमा
नस्तुप्रकरणादिवशेननियतसंबंधोनियतसंब
धः संबद्धसंबंधश्चेतिनतत्स्वरूपंसाधारणमपेप्र
दर्शयिष्यते किंच उक्त्रन्तापत्त्यापिमजाइपुरुष
स्येहिति अत्रसंपलोपस्तोमापाहिचरातिस्यंधसे प्र॰
दि॰

ज्ञा एम हरीम ज्ञाहि सि २ इत्यादौ विवक्षितान्य
परवाच्यैकपदं लक्षणामुख्या र्थबाधाभावात्
ननु तथापि तात्पर्या धाना क्षया नुपपत्तिः छ
त्रिणो यान्तीत्यत्रैवेति चेन्न लक्षणा या प्रयो
जनानियमात् तस्य च व्यापारा न्तरागम्यत्वात्
तदर्थं अङ्गीकारः किं प्रथममयापि लक्ष
णाया अप्यनिरूढलक्षणाया मिवान्यत्राप्यरू
प्रयोजनानपेक्षा निर्वृत्तेः यथा हि संकेतग्रहसापेक्षाभि
धा तथा मुख्यार्थबाध तद्योगरूढप्रयोजनान्यतर
स्य मुख्यार्थसंकेतग्रहस्य च सापेक्षा लक्षणा तत्क
थं रूढप्रयोजनस्यवाभावे भवेत् यतः संकेतग्रहसा
पेक्षा सा अत एवाभिधा पुच्छभूतासेत्याहुः किंच

का॰ प्र॰ नलक्षणाव्यञ्जनयोरभेदः लक्षणामुपजीव्यत्तदु
२१॰ र्शनात् नापिलक्षणानुगतमेवव्यञ्जनमिति ध्वने
लक्षणामितियाच्यम् अभिधोपजीवित्वेनापिभावा
त् नचलक्षणाभिधोभयानुसारित्वमेव वर्णमात्रानु
सारेणापिहिसादृश्यनैरसादिव्यञ्जनान्नवर्णमा
त्रेऽभिधालक्षणेवा नापिशब्दानुसारित्वमेवविकसन्न
लिनीविविभागावलोकनादिगतत्वेनापिप्रसि
द्धेः तस्मादभिधालक्षणातत्पर्यविलक्षणान्तरीयो
ध्वननव्यञ्जनयोजनप्रकाशनादिपर्यायोव्यापा
रोऽनपह्नवनीयएव ननु अन्यापत्त्यापीममजुहुत्या॰
दौर्बल्यापत्तेर्नियतसंबन्धः कस्तेबाणेहास्तासा
इत्यादावनियतसंबन्धः नियतसंबन्धत्वे च वाच्यत्वं

ग्यप्रतीत्योः एकविषयत्वात्मकत्वं प्रथमेनतस्यत्रा
वः पार्थिकरूपैकविषयकत्वाच्च द्वितीयेनतदभा
वः सर्वानन्तकोन्नादिविषयभेदादिति केचित् त
त्रसम्यगाभाति लक्षस्यानियतसंबन्धत्वमेव व्यं
ग्यस्यतत्स्यात्त्वमन्यस्यात्वंचेति पूर्वप्रतिपादित
स्यहि दृष्टान्तलक्षणमिति लक्ष्यसाधारणानियतसं
बंधत्वं वाच्य तच्चोक्तं तस्यात्र भवति अन्त्येन प्रथ
मे सर्वेषामेवसत्यत्वाप्रतीतिः द्वितीयेनैकात्त
स्यैवसत्यतयान्येषां त्वसत्यतयेति नियतानियत
संबंधत्वमित्याहुः तदपिनमनोरमम् यतएवं
वाच्यप्रतीतेरेवसत्यत्वासत्यत्वप्रतीतिविषयत
रूपं वैलक्षण्यमानमुच्यते तन्नतद्व्यंग्यप्रतीतेः त

का॰ प्र॰ समान्नियतसंबद्धत्वंनेनवाच्येनसहज्ञाप्यत्वरूपसंबं
२२२ धनियमस्तन्नियुक्तमनुपश्यामः संबंधसंबंधोयथा
डौविवरोदरपलछीवलंबदूराररा हिकुमलंम्व
हरिसोदाहिरणारासारसाउलाऊन्निदेकेदम्व १
त्रहरिपदेनदीनानयनस्यसूर्यात्मकत्वंतन्नमी
लनेनसूर्यास्तमयः नेनपद्मसंकोचः नत्तोत्र्वल
रास्यगतम् नस्मिन्सन्निगोपनीयाङ्ग स्पार्श्
नेनानियुक्तरानिधुवनाविलासिजामिनिसंबंधसंबद्धा
निबोत्यत्र वेदान्तिनस्तुक्रियाकारकादिप्रकारे
रापरपानाप्रहातधर्मधर्मिभावरूपरस्वतत्त्वनेस
भवति धर्मधर्मिभावश्चप्रपञ्चगोचरोवास्याद्ब्र
ह्मगोचरोवा नचप्रपञ्चस्यवाध्यत्वात् नान्यःब्र
ह्मणोधर्मरूपत्वात् अतःपरस्परांपोविभावाम

न्तैरेरौवसत्यंविज्ञानमित्यादिवाक्यमखण्डमेवा
खण्डब्रह्मवाचकमित्याहुस्तिष्ठन्तु अत्रतत्मतानु
सारेणाप्रतीयमानेपिवाक्यस्यशक्तिरेवेत्यपि
नवाच्यम् यतोव्यवहारमार्गेन्तैरपिपदपदार्थ
कल्पनाङ्गम्यमङ्गीकर्त्तव्या व्यवहारेन्तेषांभट्टनय
स्वीकारात् यश्चपदार्थकल्पनाविद्यादशाया
मपिनाङ्गीक्रियते कुतस्तर्हिव्युत्पन्नाव्युत्पन्नव्य
वहारः वाक्यार्थएववाक्यस्यसंकेतग्रहमाश्रित्येति
चेन्न वाक्यार्थस्यापूर्वत्वादानन्त्याच्चतत्रसंकेतग्र
हस्याशक्यत्वात् अविद्यामार्गातिरस्कारेचैकप्य
मखण्डयोरपिवाच्यवाचकभावः परमार्थैकभेदा
भावात् तस्मात्तन्मतेपिविध्यादिवर्गिण्यखण्डमसि

अ

का॰ प्र॰ महत्वात् न तावदसंबद्ध एव वाक्यात्प्रतीयते सर्वस्मात्स
११२ र्वोपलब्धिप्रसंगात् संबंधाच्च व्यंग्यव्यंजकभावो नैव तन्ना
नियतत्वाद्वृत्तीनां प्रतिबन्धरूपाद्वा भवतीत्युपेयम्
112 संबद्धोप्यर्थो नस्वाधिकरणात्केनाज्ञातो व्यंग्यं प्रति
पादयति सर्वत्र तत्प्रतीतिप्रसंगात् एवं च व्यंग्य
व्यञ्जकभावोनुमेयानुमापकभाव एव पर्यवसन्नः
यतो व्याप्तत्वेन सकलपक्षनिष्ठत्वेन च सपक्षे सत्त्व
विपक्षासत्त्वपक्षसत्त्वलक्षणरूपत्रयकात् लिङ्गाल्लिं
गिज्ञानमेवानुमानम् नैतदुक्तमनुमानं यत्तद्रूपः
इति तेनानुमानेनानुमित्यारूप्येण तत्त्वातिरिक्त
याव्यक्तौ नाभिहितस्यार्थः एवमनुमानादेव व्यंग्यप्र
तीतिः तथाहि उँभम धम्मिअ वीसद्धो सो सए

श्रीमज्जमारिस्त्रोत्तेरा गोलानईकच्छकुडंगवासिना
दुहसिंहेरा १ संकेतनिकेतनीभूतगोदावरीतीर
निकुञ्जपुष्पावचयादिहेतोः कदाचित्संचरतो धार्मि
कस्यानिवारणाय वितयवत्याः स्वयमुक्तिः तस्त्राति
कुञ्जवासिसिंहकृतयाश्वानिवृत्त्या गेहेभ्रमणविधि
धिर्वध्यर्थः एवं निकुञ्जेभ्रमणयोग्यतानुमिति
प्रभवति यद्यपि भ्रमणानन्तुङ्गयकारणनिवृत्त्यु
पलब्धिपूर्वकम् निकुञ्जेचासिंहपलब्धिरितिव्या
पकविरुद्धोपलब्धेरुपर्यवसानात् भ्रमणस्यव्या
पिकाभयकारणाभावोपलब्धिः प्रतीतानान्तवि
रुद्ध भयकारणजटुपलब्धिः यथा नानुष्ण
स्पर्शोवन्हेः प्रत्यमानं चैवं गोदावरीतीरस्थभी

113

का॰ प्र॰ स्वभ्रमणायोग्यत्वं सिंहवत्त्वात् अत्रोच्यते भीरोर
१२३ वीरस्वभावस्य भ्रमणायोग्यत्वमत्रासिद्धं वीरस्वभा-
वस्य वा विशेषोद्दासीन्येन तत्सामान्यस्यैव वाच्या-
देर्व्यभिचारः न हि दृप्तस्यापि प्रभोर्गुरोर्वा निदेशेन
प्रियानुरागेण निधिलाभाधियक्कयाप्रपौरुषेवत्त
यावास्यत्तो बिभ्यतोऽपि भ्रमणया दृष्टकान्तस्थलेन सिंहव-
द्देशे वीरस्य भ्रमणादर्शनात् किं चात्र पत्तौ सिंहस
द्भावोऽनमानान्तरेणावधारितः किं तु पुंश्चलीवाक्या
दवगतः न च तद्वचनं निश्चायकम् अर्थेन समं
संबन्धानियमादित्यनिश्चयरूपासिद्धिः एवं निः
शेषच्युतचन्दनेत्यादौ चन्दनच्यवनादीनामुपपन्नोऽपि
व्यञ्जकत्वयोग्यत्वानि न च तानि तद्व्याप्यानि का

रसस्य तत्र तत्रापि संभवात् अत एवात्रस्थानकार्यत्वेनोपा
त्तानि अतो नैकान्तिकात्काव्यमनुमानैः स्यात् ननु
व्यक्तिरपि काव्यं नैरिति चेत् अधमपदसाहित्यादि
ति ब्रूमः अस्माकमपि तन्साहित्येन नैकान्तिका
ता व्यतिरेक इति चेत् भवेदप्येवं यद्यधमत्वं प्रमा
णावधारितं भवेत् न चैवमास्ति व्यक्तिरपि काव्य
त्वादृष्टाङ्गं वैदिति चेत् धिङ्मूर्ख व्यञ्जनायां न व्या
प्तेर्नापि पक्षधर्मतायाश्च निर्धारणमंगं किंतु संभा
वितादप्येवं विधार्थः प्रतीयत इति मूकीभव ॥
इति श्रीगोविन्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपे ध्वनिगुणीभू
तव्यङ्ग्यसंकीर्णयोर्वर्णनं नाम पञ्चम उल्लासः ५
एवं गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदे निर्णीते चित्रभेदं दर्शयित

का॰प्र॰ मवसरः तत्र यद्यपि शब्दचित्रार्थचित्ररूपभेदद्वयं
११८ प्रथमोल्लास एव दर्शितं तत्प्रभेदाश्चालंकारप्रभेद
प्रदर्शनेनैव दर्शिता भविष्यन्तीत्यनेनाकिञ्चित्कर
त्वात्तत्र प्रदर्शनीयम् तथापि प्रदर्शितभेदद्वय
मेव तावदनुपपन्नं शब्दार्थालंकारयोरन्यो
न्यमेलने पदैपराणानुपलंभात् उपलंभे किंवोभय
सङ्गतिर्न तृतीयप्रभेदप्रसंगादिति तदुपपादयति
ओं शब्दार्थचित्रं यत्पूर्वं काव्यद्वयमुदाहृतम् गुण
प्राधान्यतस्तत्र स्थितिः शब्दार्थचित्रयोः शब्दार्था ४८
लंकारयोर्द्वैककमात्रावस्थानेपुरस्कारेण तथा
चनकाचिदनुपपत्तिरिति भावः ननु तथापि विभागो
नुपपन्न एव यतः कोऽपि शब्दालंकारमात्रमङ्गीक

नायं विभागः किंतु प्राधान्यपुरस्कारेण प॰२

क्रिरे केचिद्यार्थालङ्कारमात्रम् तत्कस्यमतमाश्रि
त्याविभागवृत्तिचेत् सत्यमेवकेचिदुभयाङ्गीकारि
णः तथाचोक्तम् ओंरूपकादिरलङ्कारस्तस्यान्यै
र्बहुधोदितः नकान्तमपिनिर्भूषंविभातिवनिता
ननम् १ रूपकादिमलङ्कारंबाह्यमाचक्षतेप
रे सुपांतिङांचव्युत्पत्तिंवाचांवाञ्छन्त्यलङ्कृतिम्
२ तदेतदाहुःसौशब्द्यंनार्थव्युत्पत्तिरीदृशी
शब्दाभिधेयालंकारभेदादिष्टंद्वयंतु नः ३ इतिक्र
मस्यार्थः अर्थस्यैवविभावादिरूपत्वेनरसव्यञ्जक
त्वात् तन्निष्ठोरूपकादिरेवालङ्कारःकैश्चिदुक्तः
केचित्तु काव्यस्यालंकारौवाच्यः काव्यवक्र
विकर्मशब्दएवेतितदाश्रितासुपांतिङांचविशि

115

का॰ प्र॰ ष्ठोत्पत्तिरलंकारः रूपकादिरलंकार्यो नोलंकारो
११५ वाह्यः अलंकारपदप्रयोगस्तत्र गौराणवेति वा
च्छत्ति व्युत्पत्तिरेव कण्ठनाप्यलंकारस्यपरत्वा
ह तस्मादाकुरित्यादि शब्दाभिधेयत्ति शब्दवद
स्यापि कविसंरम्भगोचरत्वमप्यस्येकराद्धस्यावि
रसप्रतीत्युपयोगित्वमनुभयाश्रितोप्युभया
लंकार इति तत्र शब्दचित्रं यथा ॐप्रथममरुणा
छायस्तावत्ततः कनकप्रभस्तदनुविरहोत्ताम्यत्त
न्वीकपोलतलद्युतिः उदयतिततो ध्वांतध्वंस
क्षमः क्षणदामुखंसरसविसिनीकंदच्छेदच्छवि
र्मृगलांछनः अत्राप्यलंकारद्वयमागुरोभूत्ता
शब्दालंकारस्त्वनुप्रासः प्रधानं आसम्यान्निकवे

त्तत्रैवमंरंभात् प्राधान्यस्य कविविवक्षामात्रनिबं
धनत्वात् अर्थचित्रं यथा तेदृष्टिमात्रपतिता
अपिकस्यनात्रक्षोभाय पक्ष्मलदृशामलकाःख
लाश्च नीचाःसदैवसविलासमलीकलग्नायेकाल
तांकुटिलतामिवनत्यजंति अत्रशब्दालंकारो
नुप्रासःसगुणीभूतः अर्थालंकारस्तुसमुच्चयः
प्रधानम् आरंभादेवसमाप्तिपर्यंतनिर्वाहात् यथ्या
त्रकिंचिद्व्यंग्यसत्वेप्यधमकाव्यत्वंतथ्योक्तंप्रथ
मोल्लासएवम् एतद्भेदाश्चालंकारभेदादनंता इ
त्यलंकारनिर्णयएववक्ष्यन्ते इतिश्रीगोवि
न्दठक्कुरकृते काव्यप्रदीपेशब्दार्थचित्रनिरूपणं
नाम षष्ठउल्लासः ६ एवंधर्मिणिकाव्येसंप्रतिभेदे

का॰प्र॰ निरूपिते प्राप्तावसरत्वाद्दोषाभावादीनि लक्षणा
११६ न्यानि विशेषणान्यानि विवेचनीयानि तत्र
दोषाभावः प्रधानं सति दोषे गुणादेरप्यकिंचि
116 त्करत्वात् यदाह स्वामी: सुन्दरमपि श्वित्रेणै
केन दुर्भगम् सति हि दोषाभावे गुणादिकं विना
पि किंचिदलङ्कारादसंभवात् अपदोषतैनाविगुण
स्यगुण इति न्यायात् अतः प्रथममेतास्मिन्निरूप
णीये भावस्य स्वरूपतो निरूपणमर्हत्वया प्राति
योगि निरूपणाधीना निरूपणीयत्वात्क्रियापरि
चयेन ज्ञानासंभवाच्च दोषा निरूपणीयाः नच
सामान्ये विज्ञाते विशेषा विज्ञास्यन्ते इति सामान्य
लक्षणमाह मुख्यार्थहतिर्दोषो रसश्च मुख्य

तदाश्रयाद्वाच्यः उभयोपयोगिनः स्युः शब्दाद्यास्तेन
नैषपिसः ४८ मुख्यार्थस्य हतिर्यस्मादिति व्य
धिकरणत्वेव बहुव्रीहिः करणसाधनो हतिशब्द इत्युक्ते
के मुख्यत्वमर्थस्य नशक्यत्वल द्वारायेनार्थासंगतिः
स्यात् किंत्वन्यादित्याह रसस्त्र मुख्यप्रतीतिरस्यप
इति व्युत्पत्त्या रसशब्देन भावादिरप्युपसंगृह्यते
नन्वेवं नीरसेष्वपि नकश्चिद्दोषः स्यात् विद्यात्वा
भावात् इत्यतआह तदाश्रयाद्वाच्य इति आ
श्रयणमाश्रयः तथा चानेन रसेनाश्रयणाद्रुप
कारित्वेनापेक्षणाद्वाच्योऽपि मुख्य इत्यर्थः नैवे
वं मुख्यार्थबाधस्य नानात्वेनाननुगमः काव्यप्रका
शेनोद्देश्यप्रतीतिविघटनेनानुगमात् नैवं

का॰प्र॰ रसवति एव दोषा नीरसे त्वविलंबितचमत्कारि

११७ वाक्यार्थप्रतीति विघातकायवहेया इति मंतव्यम्

नचैवं तयोरेव दो

इति काव्यप्रदीपः समाप्तम् सं॰ ८८ फ॰ प्र॰ १७ भृ॰

117